

STANISŁAW SZOBER

GRAMATYKA POLSKA

W ĆWICZENIACH

PODREČZNIK

DLA SZKÓŁ POWSZECHNYCH
I KLAS NIŻSZYCH SZKÓŁ ŚREDNICH

ZESZYT DRUGI
WYDANIE SIEDEMNASTE

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

1 9 3 3

DRUKARNIA ZAKŁADÓW WYDAWNICZYCH
M. ARCT, SP. AKC. W WARSZAWIE,
CZERNIAKOWSKA 225

PRZEDMOWA DO WYDANIA SIEDEMNASTEGO

Wydanie to zostało gruntownie przejrzone i gdzie zachodziła tego potrzeba, uproszczone i uprzystępnione zarówno w dziale teoretycznym, jak w części obejmującej ćwiczenia. Został między innymi opuszczony rozdział (§ 15), poświęcony rozróżnieniu rzeczowników zmysłowych i umysłowych (oderwanych).

Uprzystępniono również tekst ćwiczeń.

Pomimo opuszczeń pozostawiono poprzednią numerację ze względu na to, że w rękach uczniów znaleźć się mogą egzemplarze z poprzednich wydań, zmiana więc wprowadziłaby pewne trudności dla nauczyciela i uczniów.

S. S.

W kwietniu 1932.

T R E Ś Ć.

Przedmowa do wydania siedemnastego . . .	3
---	---

Zdanie i jego czę- ści (§§ 1—13).	
--------------------------------------	--

I. Podmiotiorzeczenie	5
-----------------------	---

II. Części podmiotu i orzeczenia rozwi- niętego	6
---	---

Nauka o wyrazach (§§ 14—57).	
---------------------------------	--

I. Rzeczownik . . .	11
---------------------	----

II. Przymiotnik . . .	16
-----------------------	----

III. Czasownik . . .	18
----------------------	----

IV. Przysłówek . . .	21
----------------------	----

V. Zaimek	22
-------------------	----

VI. Liczebnik	25
-----------------------	----

VII. Podział znaczenio- wy wyrazów samo- dzielnych	27
--	----

VIII. Wyrazy niesamo- dzielne	27
--	----

Nauka o głoskach (§§ 58—78).	
---------------------------------	--

I. Sposób powstawa- nia głosów	29
---	----

II. Narządy mowy i ich czynności	29
---	----

III. Podział samogłosek	35
-------------------------	----

IV. Podział spółgłosek.	38
-------------------------	----

V. Zgłoski i ich skład głoskowy. . . .	43
---	----

VI. Przycisk	45
----------------------	----

Ć W I C Z E N I A.

Zdanie i jego części.	
-----------------------	--

I. Podmiot i orzecz- nie	46
---------------------------------------	----

II. Części podmiotu i orzeczenia rozwi- niętego	49
---	----

Nauka o wyrazach.	
-------------------	--

I. Rzeczownik . . .	58
---------------------	----

II. Przymiotnik . . .	70
-----------------------	----

III. Czasownik . . .	76
----------------------	----

IV. Przysłówek . . .	84
----------------------	----

V. Zaimek	85
-------------------	----

VI. Liczebnik . . .	91
---------------------	----

VII. Wyrazy niesamo- dzielne	93
---	----

Nauka o głoskach.	
-------------------	--

I. Sposób powstawania głosów	95
---	----

II. Narządy mowy i ich czynności	97
---	----

III. Podział samogłosek	101
-------------------------	-----

IV. Podział spółgłosek.	104
-------------------------	-----

V. Zgłoski i ich skład głoskowy. . . .	109
---	-----

VI. Przycisk	110
----------------------	-----

ZDANIE I JEGO CZĘŚCI.

I. Podmiot i orzeczenie.

§ 1. Myśl, uczucie lub wola, wyrażone zapomocą jednego lub połączenia dwóch lub więcej wyrazów, nazywa się zdaniem, np. *Pamiętacie wigilję w miłych braci kole? Na samo jej wspomnienie skakało pacholę. Ież to w owe czasy sprawiała uciechy choinka ze świeczkami!*

Rozróżniamy trzy odmiany zdań: 1) zdania oznajmujące, 2) wykrzyknikowe i 3) pytające. Zdania oznajmujące wyrażają myśl bez wyraźnego udziału uczucia, np. *Dziś mamy ładną pogodę.* Zdania wykrzyknikowe obok myśli wyrażają także jakieś uczucie lub wolę, np. *Jaka dziś ładna pogoda! — Chodźmy na spacer!* Przez zdania pytające zwracamy się z jakimś pytaniem, np. *Jaka jest dziś pogoda? — Czy pójdziemy na spacer?*

§ 2. Każde zdanie, bez względu na liczbę tworzących je wyrazów, rozkłada się na dwie części, podmiot i orzeczenie. Podmiot jest to część zdania, o której się mówi w zdaniu; orzeczenie jest częścią zdania, w której się coś wypowiada o podmiocie, np. *Słońce | świeci. — Słońce | wschodziło nad lasem. — Płynęły | lekkie obłoki. — Drzewa owocowe | ocieniały szerokie pole.*

§ 3. Podmiot i orzeczenie jednowyrazowe nazywają się podmiotem i orzeczeniem nierozwiniętym; podmiot i orzeczenie, składające się z dwóch lub więcej wyrazów samodzielnych, nazywają się podmiotem i orzeczeniem rozwiniętym.

Zdanie, w którym podmiot i orzeczenie są nierozwinięte, jest zdaniem nierozwiniętym, np. *Grzmia | armaty.—Świszczą | kule.* Zdanie, w którym przynajmniej jedna jego część jest rozwinięta, jest zdaniem rozwiniętym, np. *Rozum | często pokona siłę.—Ranny deszcz | trwa niedługo.*

Orzeczenie nierozwinięte, w którym oprócz wyrazu samodzielnego jest jeszcze słowo posiłkowe *jest, był, będzie, został, zostanie, staje się*, nazywa się orzeczeniem złożonym, np. *Noc | była pogodna.—On | zostanie żołnierzem.*

II. Części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego.

§ 4. Podmiot rozwinięty i orzeczenie rozwinięte może się składać z dwóch lub więcej wyrazów. Jeżeli w skład podmiotu rozwiniętego lub orzeczenia rozwiniętego wchodzi dwa tylko wyrazy, to jeden z nich łączy się z drugim. Tak na przykład w zdaniu *najlepszy furman | czasem zawadzi* w podmiocie *najlepszy furman* przymiotnik *najlepszy* łączy się z rzeczownikiem *furman*, a w orzeczeniu *czasem zawadzi* przysłówki *czasem* łączy się z czasownikiem *zawadzi*. Jeżeli w skład podmiotu i orzeczenia rozwinię-

tego wchodzi trzy lub więcej wyrazów, to każdy z tych wyrazów łączy się nie z pozostałą resztą wyrazów, lecz z jakimś jednym tylko wyrazem. Tak na przykład w zdaniu *wieża wiejskiego kościołka* | *górowała nad całą okolicą* przymiotnik *wiejskiego* łączy się bezpośrednio tylko z rzeczownikiem *kościółka*, a nie z pozostałą resztą podmiotu *wieża kościołka*; tak samo rzeczownik *kościółka* łączy się bezpośrednio tylko z rzeczownikiem *wieża*; przymiotnik *całą* łączy się z rzeczownikiem *okolicą*, a rzeczownik (*nad*) *okolicą* łączy się z czasownikiem *górowała*.

§ 5. Jak widać z przytoczonych przykładów, części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, pozostające z sobą w bezpośredniej łączności znaczeniowej, nie zawsze się z sobą stykają na sąsiadujących miejscach w zdaniu; owszem, nieraz się zdarza, że dzielą je od siebie inne wyrazy. Tak na przykład w podmiocie przytoczonego zdania *wieża wiejskiego kościołka* rzeczownik *kościółka* łączy się znaczeniowo z rzeczownikiem *wieża*, ale jest od niego oddzielony wyrazem *wiejskiego*; tak samo w orzeczeniu tego zdania *górowała nad całą okolicą* rzeczownik (*nad*) *okolicą* ze względu na swoje znaczenie łączy się z czasownikiem *górowała*, a pomimo to jest od niego oddzielony wyrazem *całą*; tak samo część orzeczenia *górowała* łączy się znaczeniowo z częścią podmiotu *wieża*, a pomimo to jest oddzielony od niej szeregiem innych wyrazów (*wiejskiego kościołka*). Przykłady te wskazują na to, że wyrazy, stanowiące części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, łączą się z sobą nie według tego, w jakim porządku po sobie następują, lecz według swego znaczenia.

§ 6. Przymiotniki oznaczają właściwości ludzi i rzeczy, więc łączą się z wyrazami, które oznaczają ludzi i rzeczy, to jest, z rzeczownikami, np. *gęsty* → *las*, *zielona* → *łąka*, *szerokie* → *pole*.

Czasowniki oznaczają czynności ludzi i rzeczy, więc także łączą się z wyrazami, które oznaczają ludzi i rzeczy, to jest, z rzeczownikami, np. *słońce* ← *dogrzewa*, *ludzie* ← *orzą*, *skowronek* ← *śpiewa*.

Przysłówki wskazują na właściwości cech i czynności, więc łączą się z temi wyrazami, które oznaczają właściwości i czynności, to jest z przymiotnikami lub czasownikami; nieraz zdarza się także, że przysłówki łączy się z innym jakimś przysłówkiem, np. *Świat* | *zasnął* ← *głęboko*. — *Wokoło* → *panowała* | *cisza*. — *Noc* | *była bardzo* → *ciepła*. — *Gwiazdy* | *bardzo* → *jasno* → *świeciły*.

Rzeczowniki łączą się zazwyczaj z rzeczownikami, przymiotnikami lub czasownikami, np. *ulice* ← *miasta*, *książka* ← *ucznia*, *dach* ← *(z) blachy*, *chciwy* ← *sławy*, *podobny* ← *(do)matki*; *czytam* ← *książkę*, *pomagam* ← *przyjacielowi*.

§ 7. W każdym orzeczeniu rozwiniętem jest zawsze jeden wyraz, który się łączy z jakimś jednym wyrazem podmiotu rozwiniętego. Tak na przykład w przytoczonym wyżej zdaniu *wieża wiejskiego kościółka* | *górowała nad całą okolicą* wyraz *górowała*, wchodzący w skład orzeczenia rozwiniętego, łączy się z wyrazem *wieża*, należącym do podmiotu rozwiniętego.

§ 8. Część orzeczenia rozwiniętego, która się łączy z jednym z pośród wyrazów podmiotu, nazywa się

orzeczeniem zasadniczym; a część podmiotu rozwiniętego, z którą się łączy orzeczenie zasadnicze, nazywa się podmiotem zasadniczym. W zdaniu *wieża wiejskiego kościołka | górowała nad całą okolicą* czasownik *górowała* jest orzeczeniem zasadniczym, a rzeczownik *wieża* jest podmiotem zasadniczym. Podmiot i orzeczenie zasadnicze stanowią, jak widać, najważniejsze części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, i stąd właśnie pochodzi ich nazwa.

Podmiot zasadniczy odpowiada na pytania: *kto? co?*, a orzeczenie zasadnicze odpowiada na pytania: *co robi podmiot? co się z nim dzieje?* albo *czem lub jaki jest, był, lub będzie podmiot?* Np. *Dobry przyjaciel | pomaga w biedzie.* — *Wielkie rzeki | z małego źródła idą.* — *Dobry przyjaciel | jest najlepszym doradcą.* — *Noc wczorajsza | była bardzo chłodna.*

§ 9. Wyrazy samodzielne, które pozostają w podmiocie lub orzeczeniu rozwiniętym po wyodrębnieniu w nich podmiotu lub orzeczenia zasadniczego, nazywają się określeniami. Na przykład, w zdaniu *wieża wiejskiego kościołka | górowała nad całą okolicą* części podmiotu rozwiniętego *wiejskiego, kościołka* i części orzeczenia rozwiniętego (*nad*) *okolicą, całą* są określeniami.

§ 10. Wśród określeń rozróżniać należy dopełnienia, przydawki i okoliczniki.

Dopełnienie odpowiada na pytania: *kogo? czego? komu? czemu? kogo? co? kim? czem? o kim? o czym? i t. p.*, np. *Niezgoda | gorszy ludzi.* — *Zyskanie na czasie | jest zyskaniem na rzeczy.* Jak widać, dopełnienie jest to

część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, wskazująca na jakąś osobę lub rzecz.

Dopełnienia łączą się z czasownikami, przymiotnikami, przysłówkami lub rzeczownikami, np. *Bieda | uczy rozumu.*—*Poznanie błędu | zmniejsza winę.*—*Syn | jest podobny do matki.*—*Straciłem dużo czasu.*

§ 11. Przydawka odpowiada na pytania: *jaki? który? ile? czyj?* np. *Nadeszły | pierwsze dni wrześniowe.* — *Po zachodzącem lecie zbliża się | smutna jesień.* — *Trzej podróżni | szli szybko.*

Jak widać, przydawka jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, wskazująca na właściwość jakiejś osoby lub rzeczy.

Przydawki łączą się zawsze z rzeczownikami, np. *Jedna mała wada | piękną rzecz oszpeci.*

§ 12. Okolicznik odpowiada na pytania: *jak? kiedy? odkąd? gdzie? skąd? dokąd? którędy? poco? dlaczego? z jakiego powodu?* np. *Leniwy | gubi się dobrowolnie.*—*Pociąg | szedł szybko.* — *Ptaki | skryły się w lasy.* — *Wieczorem padał | deszcz.*—*Niedaleko od nas ciągnął się | bardzo gęsty las.*

Jak widać, okolicznik jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, która wskazuje na właściwość cechy lub czynności.

Okoliczniki łączą się z przymiotnikami, czasownikami i przysłówkami, np. *Wieczór | był bardzo pogodny.*—*Konie | pędziły cwałem.*—*On | pisze bardzo ładnie.*

Wśród okoliczników rozróżniać należy:

1) Okoliczniki miejsca, które odpowiadają na pytania: *gdzie? skąd? dokąd? którędy?* np. *Na dobrej roli*

*wzejdzie | nawet chude ziarnko.—Po rozum w las nie idą.—
Podróżny | szedł lasem.*

2) Okoliczniki czasu, które odpowiadają na pytania: *kiedy? jak dawno? jak długo? dopóki?* np. *Pracuj dnem, a śpij nocą.—Rozumny | zawczasu złe widzi.—Pracowaliśmy od rana do wieczora.*

3) Okoliczniki sposobu, które odpowiadają na pytania: *jak? jak bardzo?* np. *Cieszę się bardzo twojem powodzeniem.—On | mówi cicho.*

4) Okoliczniki przyczyny, które odpowiadają na pytania: *dłaczego? z jakiego powodu?* np. *Gnuśnością ludzie nikczemnieją.—Drzewa | chwiały się od wiatru.*

5) Okoliczniki celu, które odpowiadają na pytania: *poco? w jakim celu?* np. *Przychodzę przeproszać.*

§ 13. Wyrazy, wskazujące na osoby, do których się zwracamy z wypowiedzanemi zdaniami, są tak zwanemi wołaczymi, np. *Wybacz mi, mateczko! — Pamiętaj o mnie, przyjacielu!* Wołacze nie tworzą części zdania, i dlatego oddzielamy je przecinkami.

NAUKA O WYRAZACH.

I. Rzeczownik.

§ 14. Rzeczowniki oznaczają osoby lub rzeczy i odpowiadają na pytania: *кто? co?* np. *strzelec, dzieciół, sosna, strzelba, zmierzch, ciemność, jasność, dobroć.*

§ 15. ¹⁾

¹⁾ § 15 opuszczony.

§ 16. Rzeczowniki, oznaczające ludzi i zwierzęta, nazywają się *żywoтными*, np. *człowiek, pan, ojciec, matka, dziecko, nauczyciel, uczeń*; — *koń, pies, lis, mysz, jaśkółka, słowik*. Rzeczowniki, oznaczające inne rzeczy, nazywają się *nieżywoтными*, np. *dąb, sosna, róża, fiołek; stół, krzesło, dach, pokój, drzwi; deszcz, mgła; dobroć, wdzięczność*.

§ 17. Nazwy ludzi są rzeczownikami *osobowymi*, np. *ojciec, matka*; nazwy zwierząt i innych rzeczy należą do rzeczowników *nieosobowych*, np. *lipa, żyto, książka, wiatr, odwaga*.

§ 18. Rzeczowniki, oznaczające rzeczy *jednostkowe*, np. *drzewo, człowiek, żołnierz*, nazywają się *jednostkowymi*; wyrazy, oznaczające rzeczy *zbiorowe*, składające się z całego szeregu rzeczy *jednostkowych*, nazywają się rzeczownikami *zbiorowymi*, np. *las, tłum, pułk*.

§ 19. Rzeczowniki poza tem dzielą się jeszcze na *pospolite* i *własne*; rzeczowniki *pospolite* są to nazwy całego szeregu jednakowych rzeczy, np. *miasto, rzeka, kraj*; rzeczowniki *własne* są to nazwy, które nadajemy poszczególnym rzeczom w celu wyróżnienia ich od innych, do nich podobnych, np. *Warszawa, Wisła, Polska*.

ODMIANA RZECZOWNIKÓW.

§ 20. W odmianie rzeczowników rozróżniamy *liczbę, rodzaj i przypadek*.

Liczba rzeczownika wskazuje, czy mamy na myśli jedną czy więcej rzeczy, np. *okno : okna*,

dom : *domy*, *książka* : *książki*. W języku polskim rozróżniamy dziś dwie liczby: pojedynczą i mnogą. Liczba pojedyncza rzeczownika wskazuje na jedną rzecz, np. *dom*, *okno*; liczba mnoga rzeczownika wskazuje, że mamy na myśli więcej rzeczy, np. *domy*, *okna*.

§ 21. Rozróżniamy trzy rodzaje rzeczowników: męski, np. *ojciec*, *wódz*, *ogród*, *pagórek*, żeński, np. *matka*, *gospodyni*, *chata*, *sosna* i nijaki, np. *jagnię*, *pole*.

Rodzaj rzeczowników najłatwiej rozpoznać, dodając wyrazy: *ten*, *ta*, *to*; wyraz *ten* łączy się z rzeczownikami rodzaju męskiego, *ta*—z rzeczownikami rodzaju żeńskiego, *to* — z rzeczownikami rodzaju nijakiego.

§ 22. Rzeczowniki odmieniają się także według przypadków. Zapomocą przypadków oznaczamy, czem są rzeczowniki w zdaniu. Np. *Ręka rękę myje*. — *Głowa głowie radzi*. Rzeczownik *ręka* jest w zdaniu podmiotem i dlatego ma inny przypadek, niż rzeczownik *rękę*, który jest w zdaniu dopełnieniem. Tak samo rzeczownik *głowa* ma inny przypadek, niż rzeczownik *głowie*.

§ 23. W języku polskim rozróżniamy sześć przypadków: mianownik, dopełniacz, celownik, biernik, narzędnik i miejscownik. Odpowiadają one na następujące pytania:

Mianownik: *kto?* *co?*

Dopełniacz: *kogo?* *czego?* *czyj?*

Celownik: *komu?* *czemu?*

Biernik: *kogo?* *co?*

Narzędnik: *kim?* *czem?* *z kim?* *z czem?*

Miejscownik: *gdzie?* *kiedy?* *w kim?* *w czem?*

o kim? *o czem?* *przy kim?* *przy czem?*...

Oprócz tych sześciu przypadków rzeczowniki, użyte, jako wołacze, przybierają jeszcze siódmą postać, zwaną również wołaczem, np. *Pamiętaj o mnie, przyjacielu!—Wybacz mi, matko!*

Wołacz nie jest właściwym przypadkiem, bo nie wskazuje na związek między rzeczownikiem, położonym w wołaczu, a innemi wyrazami w zdaniu; wołacz nie ma też żadnego pytania.

Zmienianie się rzeczowników według przypadków nazywa się odmianą albo deklinacją.

§ 24. PRZYKŁAD DEKLINACJI.

Liczba pojedyncza.

M.	chłop	snop
D.	chłopa	snopa
C.	chłopu	snopowi
B.	chłopa	snop
W.	chłopie!	snopie!
N.	chłopem	snopem
Mc.	o chłopie	w snopie

Liczba mnoga.

chłopi	snopy
chłopów	snopów
chłopom	snopom
chłopów	snopy
chłopi!	snopy!
chłopami	snopami
o chłopach	w snopach.

Liczba pojedyncza.

M.	matka	chata
D.	matki	chaty
C.	matce	chacie
B.	matkę	chatę
W.	matko!	chato!
N.	matką	chatą
Mc.	o matce	w chacie

Liczba mnoga.

matki	chaty
matek	chat
matkom	chatom
matki	chaty
matki!	chaty!
matkami	chatami
o matkach	w chatach.

Liczba pojedyncza.		Liczba mnoga.	
M. sito	pole	sita	poła
D. sita	pola	sit	pól
C. situ	polu	sitom	polom
B. sito	pole	sita	poła
W. sito!	pole!	sita!	poła!
N. sitem	połem	sitami	polami
Mc. w sicie	w polu	w sitach	w polach.

UWAGI O DEKLINACJI RZECZOWNIKÓW.

§ 25. Rzeczowniki męskie w bierniku liczby pojedynczej zgadzają się z mianownikiem lub dopełniaczem: z dopełniaczem zgadzają się rzeczowniki żywotne, np. *pan, żołnierz, koń; widziałem pana, żołnierza, konia;* z mianownikiem zgadzają się w bierniku liczby pojedynczej rzeczowniki nieżywotne, np. *dom, płot, dąb; widziałem dom, płot, dąb.*

§ 26. W liczbie mnogiej rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku również z mianownikiem lub dopełniaczem z tą jednak różnicą, że z dopełniaczem zgadzają się tylko osobowe, z mianownikiem—nieosobowe, np. *panowie, żołnierze; widziałem panów, żołnierzy, ale konie, debę, domy; widziałem konie, debę, domy.*

§ 27. Narzędnik liczby mnogiej kończy się w deklinacji rzeczowników na *-ami*, np. *panami, dębami, domami, matkami, rękami, polami.*

II. Przymiotnik

§ 28. Przymiotniki oznaczają najrozmaitsze właściwości osób lub rzeczy, wskazują na ich barwę, kształt, objętość, rozmiary, ciężar, materiał, właściwości charakteru i t. p., np. *biały (śnieg), okrągłe (koło), mały (pokój), ciężki (ołów), drewniana (łyżka), uczciwy (człowiek), podstępny (wróg)*. Są także przymiotniki, wskazujące na przynależność do osób lub miejsca, np. *ojcowski (dom), warszawskie (ogrody)*. Przymiotniki odpowiadają na pytania: *jaki? jaka? jakie?*

§ 29. Przymiotniki tak samo, jak rzeczowniki, odmieniają się według przypadków, liczb i rodzajów.

PRZYKŁAD DEKLINACJI PRZYMOTNIKÓW.

Liczba pojedyncza.

- M. dobry syn
D. dobrego syna
C. dobremu synowi
B. dobrego syna
W. dobry synu!
N. dobrym synem
Mc. o dobrym synu

Liczba mnoga.

- dobrzy synowie
dobrych synów
dobrym synom
dobrych synów
dobrzy synowie!
dobrymi synami
o dobrych synach.

Liczba pojedyncza.

- M. czysta chata
D. czystej chaty
C. czystej chacie
B. czystą chatę
W. czysta chato!
N. czystą chatą
Mc. w czystej chacie

Liczba mnoga.

- czyste chaty
czystych chat
czystym chatom
czyste chaty
czyste chaty!
czystymi chatami
w czystych chatach.

Liczba pojedyncza.

M. urodzajne pole
D. urodzajnego pola
C. urodzajnemu polu
B. urodzajne pole
W. urodzajne pole!
N. urodzajnem polem
Mc. na urodzajnem polu

Liczba mnoga.

urodzajne pola
urodzajnych pól
urodzajnym polom
urodzajne pola
urodzajne pola!
urodzajnymi polami
na urodzajnych polach.

§ 30. W mianowniku liczby mnogiej przymiotniki polskie mają dwojaką końcówkę *-i* (*-y*) przy rzeczownikach osobowych męskich, *-e* przy wszystkich innych rzeczownikach, np. *pracowici rzemieślnicy, pracowite konie, pracowite kobiety, pracowite mrówki; wysocy ludzie, wysokie kobiety, wysokie konie, wysokie domy, wysokie wieże, wysokie okna*. Postać na *-i* (*-y*) jest formą osobowomęską, a postać na *-e*—formą rzeczową.

§ 31. Przymiotniki rodzaju żeńskiego mają w bierniku liczby pojedynczej końcówkę *-ą* w przeciwstawieniu do rzeczowników żeńskich, które mają końcówkę *-ę*, np. *mam dobrą matkę; widziałem olbrzymią sosnę*.

§ 32. Narzędnik i miejscownik liczby pojedynczej ma w odmianie przymiotników w rodzaju męskim końcówkę *-ym* (*-im*), a w rodzaju nijakim *-em*, np. *dobrym panem, znakomitym wodzem, o wielkim człowieku, ale dobrem dzieckiem, na szerokiem polu*. Narzędnik liczby mnogiej przymiotników ma końcówkę *-ymi* (*-imi*) przy rzeczownikach osobowych męskich, przy innych rzeczownikach—kończącą *-emi*, np. *dobrymi Polakami, walecznymi wodzami, ale rączymi końmi, staremi dębami, dobreimi matkami, schludnemi chatami, wysokiemimi oknami*.

§ 33. Właściwości, oznaczane przez przymiotniki, mogą występować w mniejszym lub większym stopniu. Stopnie te wyrażamy zapomocą stopniowania. Rozróżniamy trzy formy stopniowania: stopień równy, np. *tępy, gruby, ładny, słodki*, stopień wyższy, np. *tępszy, grubszy, ładniejszy, słodszy* i stopień najwyższy, np. *najtępszy, najgrubszy, najładniejszy, najśłodszy*.

III. Czasownik.

§ 34. Czasowniki oznaczają czynności osób i rzeczy i odpowiadają na pytanie: *co robi?*

§ 35. W odmianie czasownika rozróżniać należy przedewszystkiem czas, osobę i liczbę.

Czasowniki polskie używane bywają w trzech czasach: *teraźniejszym, przeszłym i przyszłym*, np. *piszę, pisałem, będę pisał*.

W odmianie czasownika rozróżniamy trzy osoby: osoba pierwsza wskazuje, że podmiotem zdania jest osoba mówiąca, np. *mówię, czytam, siedzę, chodzę*; osoba druga wskazuje, że podmiotem zdania jest osoba, do której mówiący się zwraca, np. *mówisz, czytasz, siedzisz, chodzisz*; osoba trzecia wskazuje na osobę lub rzecz, o której się wprawdzie mówi, która jednak w rozmowie nie bierze udziału, np. *brat czyta, ojciec siedzi*.

W czasownikach tak samo, jak w rzeczownikach i przymiotnikach, rozróżniamy dwie liczby, pojedynczą i mnogą. W liczbie pojedynczej kładziemy czasownik, gdy podmiot jest użyty także w liczbie pojedynczej, np. *koń biegnie, ptak lata*. Liczby mnogiej

czasownika używamy wówczas, gdy w liczbie mnogiej jest położony podmiot, np. *konie biegną, ptaki latają*.

§ 36. Czasowniki, które się odmieniają według osób, nazywają się słowami osobowymi albo poprostu słowami, np. *piszę; (słońce) zachodziło*.

Odmiana słów według osób nazywa się konjugacją w przeciwstawieniu do deklinacji rzeczowników i przymiotników, które się odmieniają według przypadków.

PRZYKŁAD KONJUGACJI.

Czas teraźniejszy.

L. poj. 1 os. <i>piszę</i>	L. m. 1 os. <i>piszemy</i>
2 os. <i>piszesz</i>	2 os. <i>piszecie</i>
3 os. <i>pisze</i>	3 os. <i>piszą</i>

Czas przeszły.

L. poj. 1 os. <i>pisałem</i>	L. m. 1 os. <i>pisaliśmy</i>
2 os. <i>pisałeś</i>	2 os. <i>pisaliście</i>
3 os. <i>pisał</i>	3 os. <i>pisali</i>

Czas przyszły.

L. poj. 1 os. <i>będę pisał</i>	L. m. 1 os. <i>będziemy pisali</i>
2 os. <i>będiesz pisał</i>	2 os. <i>będziecie pisali</i>
3 os. <i>będzie pisał</i>	3 os. <i>będą pisali</i>

§ 37. Czasowniki, odmieniające się według przypadków, nazywają się imiesłowami przymiotnikowymi. Np.

Liczba pojedyncza.

- M. *pracująca* (kobieta)
- D. *pracującej* (kobiety)
- C. *pracującej* (kobiecie)

Liczba mnoga.

- pracujące* (kobiety)
- pracujących* (kobiet)
- pracującym* (kobietom)

Liczba pojedyncza.

Liczba mnoga.

B. pracującą (kobietę)	pracujące (kobiety)
W. pracująca (kobietę!)	pracujące (kobiety!)
N. pracującą (kobietą)	pracującymi (kobietami)
Mc. o pracującej (kobiecie)	o pracujących (kobietach)

Liczba pojedyncza.

Liczba mnoga.

M. zaorane (pole)	zaorane (pola)
D. zaoranego (pola)	zaoranych (pól)
C. zaoranemu (polu)	zaorany (polom)
B. zaorane (pole)	zaorane (pola)
W. zaorane (pole!)	zaorane (pola!)
N. zaoraniem (polem)	zaoranymi (polami)
Mc. na zaoraniem (polu)	na zaoranych (polach).

§ 38. Imiesłowy przymiotnikowe kończą się na *-ący*, *-ąca*, *-ące*; *-ny*, *-na* *-ne*; *-ty*, *-ta*, *-te*; np. *gasnące* (światło), *zapadający* (zmrok), *powstająca* (mgła); *zbudowany* (dom), *skończona* (praca), *spełnione* (pragnienie); *zepsuty* (zegar), *rozpoczęta* (praca), *ścięte* (drzewo).

§ 39. Nieodmienna forma czasownika, mająca znaczenie przysłówka, nazywa się imiesłowem przysłówkowym, np. *(piszę) siedząc*; *czytając*; *zabrawszy*; *zamknąwszy*; *wybiegłszy*; *przyszędłszy*.

W języku polskim rozróżniamy dwa imiesłowy przysłówkowe, jeden kończy się na *-ąc*, drugi — na *-wszy* (po samogłoskach) lub *-wszy* (po spółgłoskach).

§ 40. Nieodmienna forma czasownika, która oznacza samą tylko czynność, ale nie wskazuje na osobę, która tę czynność wykonywa, nazywa się bezokolicznikiem, np. *pracować*, *mówić*, *chodzić*, *spać*, *biec*, *strzec*. Bezokoliczniki kończą się na *-ć* lub *-c*.

§ 41. W konjugacji słowa oprócz osób i liczby rozróżniamy tryby i strony.

Zapomocą trybu wyrażamy, czy czynność, oznaczana przez czasownik, jest rzeczywista, czy też jest tylko przypuszczalna lub pożądana. Zależnie od tego odróżniamy trzy tryby. Tryb orzekający wyraża czynność rzeczywistą, np. *piszesz, czytasz, chodzisz, opowiadam, słucham*. Tryb, wyrażający czynność przypuszczalną lub nierzeczywistą, nazywa się trybem przypuszczającym, np. *siedziałbyś, słuchalibyście*. Tryb, oznaczający rozkaz, nazywa się rozkazującym, np. *chodź! siedź! uważajcie! ruszajmy!*

Strona wskazuje na związek podmiotu z czynnością, wyrażoną w orzeczeniu: jeżeli podmiot sam wykonywa czynność, wyrażoną przez słowo, wtedy mamy stronę czynną, np. *matka czesze syna*; jeżeli podmiot nie wykonywa czynności, lecz tylko odbiera jej skutki, wtedy mamy stronę bierną, np. *syn jest czesany przez matkę*; jeżeli podmiot wykonywa czynność i jednocześnie odbiera jej skutki, mamy stronę zwrotną, np. *chłopiec czesze się*.

IV. Przysłówek.

§ 42. Przysłówki są to wyrazy, oznaczające właściwości cech lub czynności, np. *jasno (świeci), ładnie (pisze), bardzo (ładny), ciemno (zielony)*.

Przysłówki są częściami mowy nieodmiennymi, bo się nie odmieniają ani według przypadków, ani według osób i liczb.

Natomiast tak, jak przymiotniki, przysłówki ulegają stopniowaniu; rozróżniamy w nich tak samo,

jak w przymiotnikach, stopień równy, np. *bardzo, czysto, ciemno, pięknie*; stopień wyższy, np. *bardziej, czystiej, ciemniej, piękniej*, i stopień najwyższy, np. *najbardziej, najczystiej, najciemniej, najpiękniej*.

V. Z a i m e k.

§ 43. Prócz rzeczowników, przymiotników, czasowników i przysłówków rozróżniać jeszcze należy zaimki i liczebniki.

Zaimki są to wyrazy, których używamy w zastępstwie rzeczowników, przymiotników lub przysłówków. Rozróżniamy więc: 1) zaimki rzeczowne, odpowiadające, jak i rzeczowniki, na pytania: *kto? co?* np. *on, tamten, ktoś*; 2) zaimki przymiotne, odpowiadające, jak i przymiotniki, na pytanie: *jaki?* np. *taki, jakiś* i 3) przysłówki zaimkowe, wskazujące, jak i przysłówki, na właściwości cech lub czynności, np. *tak (dobry), tak (pisze)*.

§ 44. Wśród zaimków rozróżniamy następujące:

1) Zaimki osobowe: *ja, ty, my, wy*. Zaimki te wskazują na osoby, biorące udział w rozmowie.

2) Zaimek zwrotny: *siebie, sobie, siebie, się, sobą, w sobie*. Zaimek ten oznacza osobę lub rzecz, na którą się zwraca jej własna czynność, np. *chłopiec czesze się; on mówi o sobie*.

3) Zaimki wskazujące: *ten, ta, to; ów, owa, owo; tamten, tamta, tamto; ten sam, ta sama, to samo; on, ona, tono; on sam, ona sama, ono samo; sam, sama, samo; taki, taka, akie*. Zapomocą tych zaimków oznaczamy: a) rzeczy lub właściwości, na które wskazujemy odpowiednimi gestami; b) rzeczy lub właściwości, o któ-

rych już mówiliśmy lub zamierzamy mówić, np. *Czy widzisz to?* (przyczem mówiący wskazuje ręką na rzecz, o którą mu chodzi). — *Skwarzyła słońca letniego pożoga; od niej ptaki w zbożowym ukryły się lasku.*

4) Zaimki względne: *kto, co; który, która, które; jaki, jaka, jakie; ktokolwiek, cokolwiek; kto bądź, co bądź; kto tylko, co tylko; którykolwiek, jakikolwiek; który bądź; jaki bądź.* Zaimki te oznaczają rzeczy lub właściwości, o których była lub będzie mowa, np. *Nadszedł wreszcie dzień, którego wyczekiwałem.*

5) Zaimki pytające: *kto? co? który? która? które? jaki? jaka? jakie?* Zapomocą tych zaimków pytamy o rzeczy lub właściwości, które są nam nieznane, np. *Kto stuka?—Co to będzie? Jaka pogoda?*

6) Zaimki nieokreślone: *ktoś, coś; kto bądź, co bądź; ktokolwiek, cokolwiek, któryś; który bądź; którykolwiek; nie-który; ladaktóry; jakiś, jaki bądź, jakikolwiek, ladajaki; lada-kto; ladaco; niejeden; nikt, nie; każdy; wszystek,* np. *Blżej coś się ruszyło.*

7) Zaimki dzierżawcze: *mój, twój, nasz, wasz, swój.* Wskazują one, do jakiej osoby rzecz należy, np. *Mam twoją książkę.*

8) Zaimek dzierżawczo-pytający: *czyj?* np. *Czyja to książka?*

§ 45. Wśród przysłówków zaimkowych różniamy:

1) Wskazujące: *tutaj, tam, stąd, odtąd, dotąd, teraz, wtedy, dopóty, póty, tak, owak...* np. *Byłem tutaj nieraz.*

2) Względne: *gdzie, skąd, odkąd, dokąd, kiedy, dopóki, póki, jak...* np. *Skąd przyszedłeś, tam wracaj.*

3) Pytające: te same, co względne, ale używane w pytaniach, np. *Skąd przyszedłeś?*

4) Nieokreślone: *gdzieś, gdzie bądź, gdziekolwiek, skądś, skąd bądź, skądkolwiek, jakoś, jak bądź, jakkolwiek, nigdzie, nigdy, nijak...* np. *Nigdy ci tego nie zapomnę.*

§ 46. Zaimki rzeczowne i przymiotne tak, jak rzeczowniki i przymiotniki, odmieniają się według liczb i przypadków; przysłówki zaimkowe, jak przysłówki właściwe, są częściami mowy nieodmiennymi.

P R Z Y K Ł A D Y.

Liczba pojedyncza.

M. ja
D. mnie, mię
C. mnie, mi
B. mnie, mię
N. mną
Mc. o mnie

Liczba mnoga.

my
nas
nam
nas
nami
o nas.

Liczba pojedyncza.

M. kto, co
D. kogo, czego
C. komu, czemu
B. kogo, co
N. kim, czem
Mc. o kim, o czym

Liczba mnoga.

nikt, nie
nikogo, niczego
nikomu, niczemu
nikogo, nie
nikim, niczem
o nikim, o niczem.

Liczba pojedyncza.

M. sam, sama, samo
D. samego, samej, samego
C. samemu, samej, samemu
B. samego, samą, samo
N. samym, samą, samem
Mc. o samym, samej, samem

Liczba mnoga.

sami — same
samych
samym
samych, same
samymi — samemi
o samych.

§ 47. Zaimki: *on, ten, sam, wszystek, jaki, który...* mają w mianowniku liczby mnogiej dwie postaci: *oni, ci, sami, wszyscy, jacy, którzy...* i *one, te, same, wszystkie, jakie, które*. Pierwsza postać używa się na oznaczenie osób płci męskiej, jest to więc forma osobowo-męska; we wszystkich innych wypadkach używamy postaci drugiej, która się nazywa rzeczową.

§ 48. W bierniku liczby pojedynczej zaimek *on* ma w rodzaju męskim postać *go*, w rodzaju nijakim—formę *je*: zaimka *go* używamy zamiast rzeczowników męskich, zaimka *je*—zamiast rzeczowników nijakich, np. *widziałem go* (= *pana, konia, dąb, dom...*); *widziałem je* (= *dziecko, jagnię, pole*).

§ 49. W bierniku liczby mnogiej zaimek *on* ma dwie postaci: *ich, je*. Postaci *ich* używa się zamiast rzeczowników osobowych męskich, jest więc formą osobowo-męską, np. *widziałem ich* (= *panów, żołnierzy*); postaci *je* używa się we wszystkich innych wypadkach, jest więc formą rzeczową, np. *widziałem je* (= *konie, domy, panie, dzieci, krzesła...*).

VI. L i c z e b n i k.

§ 50. Wyrazy, oznaczające liczbę, nazywają się liczebnikami, np. *pięć, dwudziesty*.

Liczebniki oznaczają liczbę lub następstwo liczbowe rzeczy, np. *dwa palce, pięć tygodni; piąty rok, czwarty palec*.

§ 51. Liczebniki dzielą się na ilościowe i porządkowe: ilościowe oznaczają liczbę rzeczy, porządkowe ich porządek, czyli następstwo.

Wśród liczebników ilościowych rozróżniamy:

1) Główn e, które oznaczają liczby całkowite, np. *pięć książek, dwa tygodnie*.

2) Ułamkowe, które oznaczają liczby ułamkowe, np. *półtora korca, półtrzeciej godziny*.

3) Mnożne, oznaczające liczbę części, z których się składają rzeczy, np. *pojedynczy, poczwórny*.

4) Wieloraki e, oznaczające liczbę odmian, gatunków, w jakich się ukazują rzeczy, np. *dwojaka odpowiedź, czworaki sposób*.

Pewną odmianą liczebników głównych są liczebniki zbiorowe, których używamy: 1) na oznaczenie liczby osób bez względu na ich płeć, np. *czworo dzieci, ale czterech chłopców, cztery dziewczynki*; 2) przy rzeczownikach, które mają tylko liczbę mnogą, np. *troje drzwi, dwoje wideł*.

§ 52. Liczebniki odmieniają się według przypadków.

PRZYKŁADY.

M. dwa, dwie, dwa

D. dwu (dwóch)

C. dwom

B. dwu (dwóch), dwie, dwa

N. dwoma (r. ż. dwiema)

Mc. dwu (dwóch)

piąty, piąta, piąte

piątego, piątej, piątego

piątemu, piątej, piątemu

piątego, piątą, piąte

piątym, piątą, piątem

o piątym, piątej, piątem

VII. Podział znaczeniowy wyrazów samodzielnych.

§ 53. Wyrazy, ze względu na ich znaczenie, można podzielić na następujące klasy:

Wyrazy, oznaczające osoby i rzeczy	Wyrazy, oznaczające właściwości	Wyrazy, oznaczające czynności	Wyrazy, oznaczające właściwości cech lub czynności
1. Rzeczowniki. 2. Zaimki rzeczowne.	3. Przymiotniki. 4. Zaimki przymiotne. 5. Liczebniki.	6. Czasowniki.	7. Przysłówki.

Wszystkie te wyrazy noszą ogólną nazwę wyrazów samodzielnych, bo mają samoistne znaczenie poza zdaniem. W przeciwstawieniu do nich wyrazy, które poza zdaniem nie mają samoistnego znaczenia, nazywają się niesamodzielnymi, np. *i*, *na*, *w*.

VIII. Wyrazy niesamodzielne.

§ 54. Wśród wyrazów niesamodzielnych rozróżniamy spójniki, przyimki, partykuły (wyrazki) i słowa posiłkowe.

Spójniki i przyimki łączą wyrazy samodzielne w zdaniu, wyrazki i słowa posiłkowe nadają wyrazom samodzielnym szczególniejsze znaczenie.

§ 55. Różnica między spójnikiem a przyimkiem polega na tem, że spójniki mogą łączyć nietylko oddzielne wyrazy, lecz także całe zdania, a przyimki łączą tylko oddzielne wyrazy, np. *Ojciec i syn | poszli na spacer* — *Świecił księżyc i śpiewał słowik.* — *Od wczesnego ranka padał | chłodny i rześisty deszcz.* — *Opcwiedz mi wszystko krótko, lecz dokładnie.* Był on pracowity, lecz nauka nie szła mu dobrze. Wyrazy *i, lecz* są spójnikami, bo, jak widać z przytoczonych przykładów, mogą łączyć nietylko oddzielne wyrazy, lecz także całe zdania. Natomiast wyrazy *na, od* łączą zawsze tylko oddzielne wyrazy, więc są przyimkami.

§ 56. Słowami posiłkowymi nazywamy takie wyrazy niesamodzielne, przy pomocy których wyrażamy orzeczenie, oznaczone przez rzeczownik, przymiotnik lub przysłówek, np. *Dzień | był pogodny.* — *Wieczór | jest ciepły.* — *Brat | został nauczycielem.* — *Pomagać bliźnim | jest szlachetnie.* Do słów posiłkowych należą takie czasowniki, jak *jest, był, będzie, staje się, stał się, stanie się, został, zostanie* i t. p.

§ 57. Wyrazy takie, jak *czy, li, niech, no, że* nazywają się wyrazkami (partykułami). Nadają one wyrazom samodzielnym znaczenie pytania lub rozkazu albo wzmacniają lub łagodzą rozkaz, np. *Czy byłeś w Krakowie?* — *Dajże mi pokój!* — *Chodźno tutaj!*

NAUKA O GŁOSKACH.

I. Sposób powstawania głosów.

§ 58. Wszystko, co rozpoznajemy słuchem, nazywamy głosem, np. *szum* wiatru, *plusk* wody, *szelest* liści, *trzask* iskier, *huk* grzmotu, *szczęk* żelaza, *świergot* wróbli, *raenie* konia i t. p.

Żeby rozpoznawać głosy, trzeba mieć zdrowy słuch. Ludzie, upośledzeni przez naturę, głosów nie słyszą.

Przyczyną zewnętrzną powstawania głosów jest *falowanie* powietrza. Gdzie powietrze nie faluje, tam nawet zdrowe ucho głosów nie słyszy.

§ 59. Głosy, z których składa się mowa ludzka, nazywają się *głoskami*.

II. Narządy mowy i ich czynności.

§ 60. Głoski językowe wytwarzamy, poruszając w odpowiedni sposób szczękami, wargami, zębami, językiem... Zapomocą tych narządów mówimy i dlatego nazywają się one *narządami mowy*.

Narządy mowy składają się z trzech części: 1) *narządu oddechowego*, 2) *krtani* i 3) *nasady*.

Narząd oddechowy składa się z *płuc* (Pl) i *tchawicy* (teh), czyli kanału oddechowego, łączącego płuc z *krtanią* (K) i dalej z *jamą gardłową*.

Górna część tchawicy, złożona z całego szeregu chrząstek, nazywa się *krtanią* (K). Wpoprzek krtani

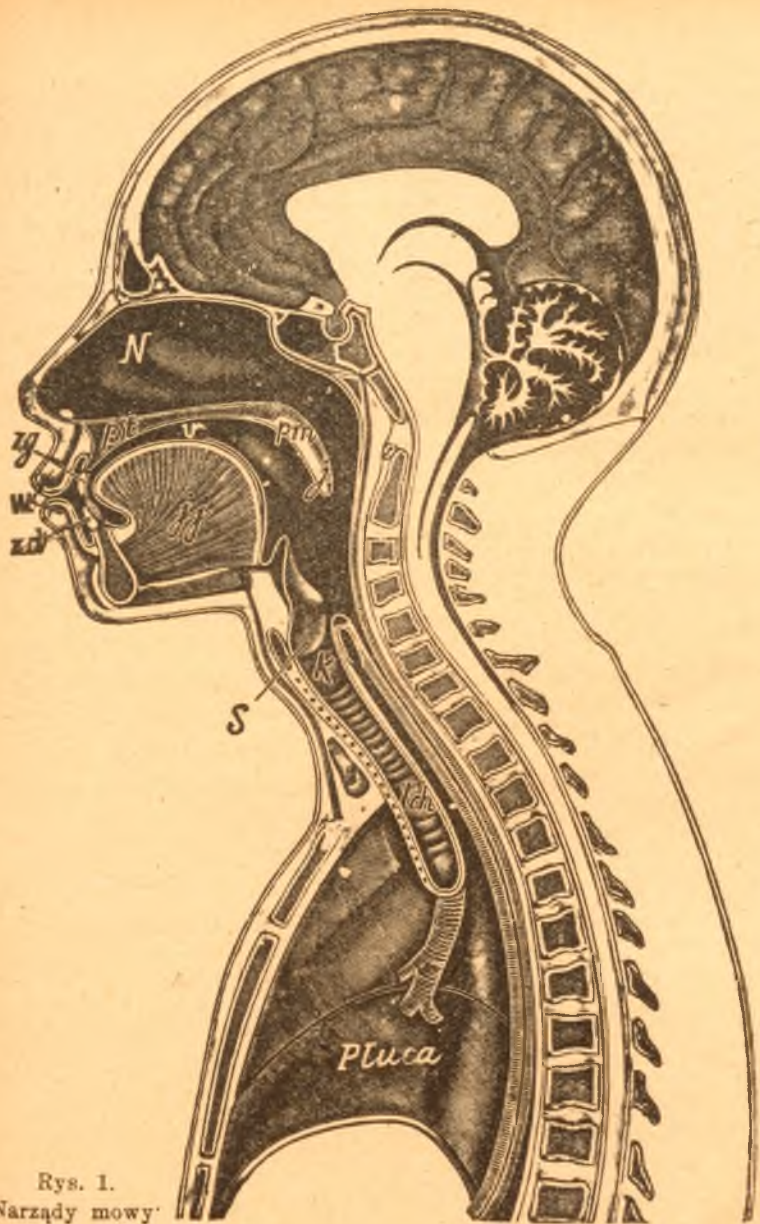
ni w kierunku od przodu ku tyłowi leżą dwa sprężyste mięśnie, zwane więzadłami głosowemi (S).

Trzecia część narządów mowy nazywa się nasadą. Mianem tem oznaczamy wszystkie narządy mowy, znajdujące się powyżej krtani. Nasada składa się: 1) z jamy gardłowej, 2) z jamy ustnej i 3) z jamy nosowej.

Jama gardłowa i nosowa są nieruchome, jama natomiast ustna jest ruchoma i składa się z następujących części: 1) warg (w), 2) szczęki górnej, nieruchomej, i szczęki dolnej, ruchomej, 3) dziąseł, 4) zębów, 5) podniebienia twardego (pt), przedniego i nieruchomego, 6) podniebienia miękkiego (pm), tylnego i ruchomego, 7) języczka (j), t. j. mięśnia, którym się kończy podniebienie miękkie, i 8) języka (jj).

§ 61. Czynność narządu oddechowego polega na wdychaniu i wydychaniu powietrza. Powietrze, wciągnięte do płuc, tworzy wdech, a to, które z płuc wypychamy, jest wydechem. Gdy milczymy, wydech spokojnie przepływa przez krtąń i nasadę. Gdy mówimy, poruszamy więzadłami głosowemi i nasadą; ruchy te wywołują falowanie powietrza, wypychanego z płuc, i w ten sposób powstają głoski.

§ 62. Położenie więzadeł głosowych może być dwojakie: 1) albo są one szeroko otwarte, jak przy swobodnem oddychaniu (rys. 2), 2) albo zbliżają się ku sobie w ten sposób, że powstaje w krtani wąska szczelina (rysunek 3). Gdy więzadła głosowe są rozwarłe, a krtąń wskutek tego jest szeroko otwarta, wydech, wypychany z płuc, przepływa przez krtąń

Rys. 1.
Narządy mowy

Rys. 2. Otwór krtani podczas wymawiania głosek bezdźwięcznych.

Rys. 3. Otwór krtani podczas wymawiania głosek dźwięcznych.

swobodnie; gdy natomiast wskutek zbliżenia się wiaźadeł głosowych otwór krtani jest znacznie

zwężony, wówczas wydech, wypychany z płuc, z trudem przedostaje się przez krtani, naciska na wiaźadła głosowe i wywołuje ich drgania.

Rys. 4. Położenie ust przy a.

Zależnie od tego dwojakiemu położeniu wiaźadeł głosowych powstają głoski bezdźwięczne i dźwięczne: s, sz, c,

cz należą do głosek bezdźwięcznych, a z, ź, dz, dź są głoskami dźwięcznymi.

§ 63. Jama ustna podczas wymawiania może przybierać trojakię położenie: otwarte, szczelinowe lub zwarte (ob. rys. 4, 5 i 6).

Rys. 5. Położenie ust przy *f*, *w*.

Głoski, powstające przy otwartem położeniu jamy ustnej, nazywają się otwartemi, jak

np. *a*. Głoski, wytwarzane przy szczelinowem położeniu jamy ustnej, nazywamy szczelinowemi, jak np. *f*

lub *w*. Głoski, powstające wskutek zwarcia jamy ustnej, nazywają się zwartemi, jak np. *p* lub *b*.

Rys. 6. Położenie ust przy *p*, *b*.

Dogłoski otwartych należą samogłoski, głoskami zwartemi i szczelinowemi są spółgłoski.

§ 64 ¹⁾.

§ 65. Wydech, wypychany z płuc, może przepływać nie tylko przez jamę ustną, lecz częściowo przechodzi także przez jamę nosową. Tak na przykład spółgłoskę *m* wymawiamy nie tylko ustami, lecz także

¹⁾ § 64 opuszczony.

nosem, przepuszczając wydech jednocześnie przez jamę ustną i nosową (ob. rys. 7 i 8).

Rys. 7. Położenie jamy ustnej przy wymawianiu *b*.

Jak widać z załączonych rysunków, przepuszczanie lub nieprzepuszczanie wydechu przez jamę nosową zależy od ruchów miękkiego podniebienia. Kiedy miękkie podniebienie swobodnie zawisnie w jamie ustnej, wówczas przejście, łączące jamę nosową z jamą ustną, jest otwarte, a wtedy

wydech, wypychany z płuc, przepływa nie tylko przez jamę ustną, lecz i nosową. Głoski, które powstają przy takim położeniu miękkiego podniebienia, nazywają się głoskami ustno-nosowymi albo po prostu nosowymi, jak np. spółgłoska *m*. Kiedy zaś podniebienie miękkie cofamy ku tyłowi w ten sposób, że się opiera o ścianę jamy gardłowej, jama nosowa zostaje dla wydechu zamknięta, i powietrze, wypychane

Rys. 8. Położenie jamy ustnej przy wymawianiu *m*.

z płuc, przepływa wtedy tylko przez jamę ustną i wytwarza głoski ustne, jak np. spółgłoska *b*.

III. Podział samogłosek.

§ 66. Różnice, zachodzące w brzmieniu poszczególnych samogłosek, powstają wskutek tego, że przy wytwarzaniu każdej z nich jama ustna **przybiera inne kształty**, zależnie od położenia **języka** i **warg**.

Język może być położony niżej lub wyżej w jamie ustnej, a zależnie od tego kanał ustny **przybiera kształt szerszy lub węższy**. Naj-

Rys. 9. Położenie języka przy *a*.

bardziej rozwartą jest jama ustna przy samogłosce *a*;

gdy, przechodząc od *a*, wymawiamy *e*, język podnosi się ku górze w kierunku podniebienia, a jama ustna ulega wskutek tego **zwężeniu**; **zwężenie** to jeszcze bardziej się **ściężnia**, gdy wymawiamy samogłoskę *i*. Zależnie od tych różnic samogłoskę *a*

Rys. 10. Położenie języka przy *e*.

Rys. 11. Położenie języka przy *i*.

nazywamy niską, *e* — średnią, a *i* — wysoką. Różnice te unaoczniają podane rysunki (9, 10 i 11).

Gdy znowu biorąc za punkt wyjścia samogłoskę *a*, będziemy wymawiali kolejno *a—o—u*, łatwo zauważymy, że jama ustna jest najszerszej rozwarta przy *a*, przy samo-

głosce *o* wskutek wzniesienia języka nieco się zwęża, a najwęższy kształt przybiera przy samogłosce *u*. To też samogłoskę *a* nazywamy niską, *o* — średnią, a *u* — wysoką.

Wszystkie te różnice w położeniu języka unaoczniają podane rysunki (12, 13, 14).

§ 67. Przy wymawianiu samogłosek *e*, *i*, jak to wiadać z podanych rysunków, podnosi się ku górze przód języka, a przy wymawianiu samogłosek

Rys. 12. Położenie języka przy *a*.

o, u—tył języka. Dlatego też samogłoski e, i nazywają się przednimi, a samogłoski o, u—tylnymi. Do tylnych należy także samogłoska a. Samogłoska y tak samo, jak i, jest przednia, ale język przy jej wymawianiu jest nieco więcej cofnięty ku tyłowi, niż przy samogłosce i, z tego powodu można ją uważać za samogłoskę środkową. Z pośród samogłosek nosowych e jest przednie, a a—tylne.

Rys. 13. Położenie języka przy o.

Rys. 14. Położenie języka przy u.

§ 68. Kształt jamy ustnej, wpływający na brzmienie samogłosek, zależy od położenia nie tylko języka, lecz także warg. Przy wymawianiu samogłosek e, i kąty warg się rozchodzą, a otwór warg spłaszcza; przy wymawianiu samogłosek o, u wargi się zaokrąglają

i wysuwają ku przodowi, kąty ich się zsuwają, a otwór wargowy rozszerza.

Te ruchy warg, jak i opisane wyżej ruchy języka, zmieniają kształt jamy ustnej, a ta różnorodność kształtów jamy ustnej wpływa na jakość brzmienia samogłosek.

§ 69. Opisane wyżej sposoby wytwarzania samogłosek pozwalają bliżej je określić. Samogłoski są głoskami otwartymi. Język polski ma osiem samogłosek:

a, e, i, y, o, u, ę, ą.

Wedle sposobu wytwarzania samogłoski te dzielimy na:

1) Zależnie od położenia podniebienia miękkiego

Czyste (ustne): *a, e, i, y, o, u.*

Nosowe (ustno-nosowe): *ę, ą.*

2) Zależnie od położenia języka

Przednie: *e, ę, i.*

Środkowe: *y.*

Tylne: *a, o, ą, u.*

3) Zależnie od stopnia otwarcia

Wysokie: *i, y, u.*

Średnie: *ę, e, ą, o*

Niskie: *a.*

IV. Podział spółgłosek.

§ 70. W zwykłej mowie, gdy nie mówimy szeptem, wytwarzamy samogłoski przez wydech dźwięczny, samogłoski są więc zwykle głoskami dźwięcznymi.

Spółgłoski natomiast mogą być dźwięczne lub bezdźwięczne (p. § 62). To jest pierwsza różnica, zachodząca w brzmieniu spółgłosek, zależna, jak wiadomo, od położenia wiązań głosowych. Np. spółgłoski: *p*, *t*, *s*, *sz* są bezdźwięczne, a spółgłoski: *b*, *d*, *z*, *ż* są dźwięczne.

Inne różnice, zachodzące między spółgłoskami, pochodzą od różnicy kształtów, jakie podczas ich wymawiania przybiera jama ustna.

Przy wymawianiu spółgłosek jama ustna albo jest zwarta, albo się w niej wytwarza szczelina; zależnie od tego rozróżniamy spółgłoski *zwarte*, np. *p*, *b*, *t*, *d*..., i *szczelinowe*, np. *f*, *w*, *s*, *z*... (p. § 63). Tak więc kształt jamy ustnej, wpływający na brzmienie spółgłosek, zależy przede wszystkim od stopnia *zwarcia*, od tego, czy zwarcie jest zupełne, czy też wytwarza się tylko szczelina.

§ 71. Kształt jamy ustnej przy wymawianiu spółgłosek zależy jednak nie tylko od stopnia jej zwarcia, lecz także od miejsca, w którym to zwarcie lub szczelina powstaje. Tak na przykład przy spółgłosce *t* zwarcie następuje w przedniej części jamy ustnej wskutek zetknięcia się przodu języka z górnymi zębami (ob. rys. 15); przy spółgłosce natomiast *k* zwarcie następuje w tylnej części jamy ustnej wskutek zetknięcia się tylnej części grzbietu języka z tylnym podniebieniem (ob. rys. 16).

Podobna różnica zachodzi między spółgłoskami *s* a *ch*: przy *s* szczelina powstaje między przednią częścią języka a górnymi zębami, przy *ch* szczelina się wytwarza między tylną częścią języka a tylnym podniebieniem.

Tak więc na kształt, jaki przybiera jama ustna przy wymawianiu spółgłosek, wpływa nie tylko stopień

jej zwarcia, lecz także miejsce, w którym to zwarcie lub szczelinę wytwarzamy.

Rozróżniamy sześć miejsc, w których przy wymawianiu spółgłosek polskich powstaje w jamie ustnej zwarcie

Rys. 15. Położenie jamy ustnej przy *t*. lub szczelina: 1) dwuwargowe, 2)

wargowo-zębowe, 3) przedniojęzykowo-zębowe, 4) przedniojęzykowo-dziąsłowe, 5) średniojęzykowo-podniebienne i 6) tylnojęzykowo-podniebienne.

Zależnie od tego dzielimy spółgłoski polskie na sześć klas:

1) dwuwargowe:
p, p', b, b', m, m'.

2) warg.-zębowe:
f, f', w, w'.

3) przedniojęzyk.:
a) zębowe:

t, d, s, z, c, dz, n, ɲ;

b) dziąsłowe:

sz, ż, cz, dż, r, l.

Rys. 16. Położenie jamy ustnej przy *k*.

4) średniojęzykowe: *ś, ź, j, ć, dź, ń*.

5) tylnojęzykowe: *k, k', g, g', ch, ch'*.

Uwaga. Spółgłoska *ł* często zbliża się w wymowie do samogłoski *u*; wskutek tego między *miał* a *miau-miau* niema w wymowie różnicy.

§ 72. Ze względu na stopień zwarcia jamy ustnej rozróżniamy spółgłoski zwarte i szczelinowe.

Oprócz tych dwóch jest jednak jeszcze

trzeci gatunek spółgłosek, które w jednym brzmieniu łączą głoskę zwartą i szczelinową. Spółgłoski takie, jak np. *c, cz*, powstają wskutek zwarcia, po którym natychmiast w tem samym miejscu jamy ustnej wytwarza się szczelina. Spółgłoski takie nazywają się *zwarto-szczelinowymi*.

Rys. 17. Położenie jamy ustnej przy *b*.

Rys. 18. Położenie jamy ustnej przy *m*.

Spółgłoska *c* jest *zwarto-szczelinowa* zębowa, a spółgl. *cz* — *zwarto-szczelinowa* dziąsłowa. Przy *c* zwarcie i szczelina powstaje między przodem języka a zębami, a przy *cz* — między przodem języka a dziąsłami.

§ 73. Załączone rysunki (rysunki 17 i 18) wskazują, że spółgłoska *m* wprowadzie ma zwarcie dwuwar-
gowe (jak *b* i *p*), czyli jest zwarta w jamie ustnej,

ale jest otwarta w jamie nosowej. Spółgłoski, przy których wymawianiu w jednym miejscu powstaje zwarcie, a w drugim otwarciu, nazywają się spółgłoskami półotwartymi.

Do półotwartych należą spółgłoski: *m, m', n, n', ł, l i r; m, m', n, n'* mają otwarcie nosowe, *ł i l* — otwarciem boczne w jamie ustnej wskutek opuszczenia bocznych brzegów języka, a przy spółgłosce *r* wskutek drgań końca języka między tym końcem a dźwiękami następują szybko po sobie kilkakrotne zwarecia i otwarcia, spółgłoska *r* jest więc spółgłoską półotwartą z przerywanem otwarciem w przedniej części jamy ustnej.

Tak więc, ze względu na stopień zwarecia narządów mowy rozróżniamy 4 szeregi spółgłosek:

- 1) Zwarete: *p, p', b, b', t, d, k, k', g, g'.*
- 2) Szczelinowe: *f, f', w, w', s, z, sz, ś, ź, j, ch, ch'.*
- 3) Zwarto-szczelinowe: *c, dz, cz, dź, ć, dź.*
- 4) Półotwarte: *m, m', n, n', ł, l, r.*

§ 74. Jeżeli, położywszy palce na język, będziemy wymawiali kolejno: *ky—ki, gy—gi...*, to łatwo spostrzeżemy, że podczas wymawiania spółgłosek: *k', g'*, w przeciwieństwie do *k, g*, środek języka podnosi się ku górze. Przy spółgłoskach: *k', g'* narządy mowy wykonują te same ruchy, co przy spółgłoskach: *k, g*, a prócz tego podnosi się ku podniebieniu środek języka. Tego rodzaju spółgłoski nazywamy miękkimi.

Do spółgłosek miękkich należą: *p', b', m', f', w', n', l', ś, ź, j, ć, dź, k', g', ch'.* W przeciwieństwie do nich wszystkie inne nazywają się spółgłoskami twardymi.

§ 75. Przy dzieleniu spółgłosek na klasy należy brać pod uwagę: 1) położenie wiązań głosowych, 2) stopień zamknięcia narządów mowy, 3) miejsce wytwarzania w jamie ustnej, 4) ruch środka języka ku podniebieniu.

Zależnie od położenia wiązadeł głosowych dzielimy spółgłoski na dźwięczne, np. *b, m, w, d, z...* i bezdźwięczne, np. *p, f, t, s...* Dźwięczne wytwarzają się przez wydech dźwięczny, bezdźwięczne — przez wydech bezdźwięczny.

Zależnie od stopnia zamknięcia narządów mowy rozróżniamy spółgłoski: 1) zwarte, np. *p, b, p', b', t, d...* 2) szczelinowe, np. *f, w, f', w', s, z...* 3) zwartoszczelinowe, np. *c, dz, ċ, dź...* i 4) półotwarte, np. *m, m', r, l*.

Biorąc pod uwagę miejsce wytwarzania, dzielimy spółgłoski na sześć klas: 1) dwuwargowe, np. *p, b, m...* 2) wargowo-zębowe, np. *f, w...* 3) (przedniojęzykowo)—zębowe, np. *t, d, s, z, n...* 4) (przedniojęzykowo)—dziąsłowe, np. *sz, ż, cz, dż, r...* 5) średniojęzykowe, np. *ś, ź...* i 6) tylnojęzykowe, np. *k, g, ch...*

Uwaga. Spółgłoski *ż* i *j* tworzą się mniej więcej w jednym i tem samym miejscu jamy ustnej, ale *ż* jest bardziej wysunięte ku przodowi i jest bardziej wąskie, niż *j*.

Ze względu na obecność lub nieobecność ruchu środka języka ku podniebieniu rozróżniamy spółgłoski miękkie, np. *p', b', f', w', ś, ź...* i twarde, np. *p, b, f, w, sz, ż...*

Wszystkie wymienione klasy spółgłosek dadzą się unaocznić w tablicy (ob. str. 44).

V. Zgłosk i ich skład głoskowy.

§ 76. Materjałem, z którego tworzymy głoski, jest, jak wiadomo, wydech; podczas wdechu, wciągając powietrze do płuc, przestajemy mówić, ale wydech prze-

				Dwu- war- gowe		Warg- zębowe	Przedniojęzyk.		Średnio- język.	Tylno- język.				
							Zębowe	Dziąsł.						
				twarde	miękkie		twarde	miękkie		twarde	miękkie	miękkie	twarde	miękkie
Półotwarte			Z otwarcie ustnem	Z otwarcie nosowem	dźwięcz- ne	b	b'		d				g	g'
					bezdzw.	p	p'			t				k
Zwarto- szczelinowe			Zwarto- szczelinowe	dźwięcz- ne			w	w'	s	ś (rs)			ś f	
				bezdzw.			f	f'	s	ss		t	ch (h)	ch' (h')
Zwarto- szczelinowe			Zwarto- szczelinowe	dźwięcz- ne					dz	dź			dź	
				bezdzw.					c	cz		c		
Półotwarte			Z otwarcie ustnem	Z otwarcie nosowem	dźwięcz- ne	m	m'		n				ń	
					dźwięcz- ne					ł		l	r	

10

13

6

4

3

plywa przez narządy mowy tak długo, że wystarcza na wytworzenie nie jednej głoski, lecz wyrazów, a nawet niekiedy zdań całych. To przepływanie wydechu przez narządy mowy nie odbywa się jednak z jednakową siłą, lecz ulega chwilowym osłabieniom.

To rozkłada mowę na cząstki. Cząstki te nazywamy *z g ł o s k a m i*. Tak na przykład zdanie: *w tej części sadu rosły tu i owdzie wiśnie* rozkładamy w następujący sposób na zgłoski: *w tej-czę-ści-sa-du-ro-sły-tu-i-o-wdzie-wi-śnie*.

VI. Przycisk.

§ 77. Wypowiadając wyrazy dwu- lub wielozgłoskowe, nie wszystkie zgłoski wymawiamy z jednakową siłą wydechu. Wyróżnienie jednej zgłoski z pomiędzy innych zgłosek w wyrazie przez wzmocnienie siły wydechu nazywa się *przyciskiem* albo *akcentem*.

W języku polskim kładziemy przycisk przeważnie na przedostatniej zgłosce wyrazu, np. *ogród, ogródek, ogro**dzenie***.

W niektórych wyrazach obcych akcentujemy niekiedy trzecią zgłoskę od końca, np. *matem**at**yka, gram**at**yka*.

§ 78. Niektóre wyrazy, jak np. *ci, na*, nie mają samodzielnego przycisku, lecz mają wspólny przycisk albo z wyrazem poprzedzającym, albo z wyrazem następującym, np. *u**f**am ci; na **ś**wiecie*.

Do częściej używanych wyrazów nieakcentowanych należą: 1) jednozgłoskowe zaimki, np. *mi, ci, mu, go...* 2) ruchome końcówki czasowników: *-śmy, -ście; -bym, -byś, -by, -byśmy, -byście*, np. *wid**z**ieliśmy, wid**z**ieliscie, wid**z**iałbym...* 3) partykuły: *-no, -że, -li*, np. *opowied**z**no, pod **l**ipą, we **d**worze*.

ĆWICZENIA

ZDANIE I JEGO CZĘŚCI.

I. Podmiot i orzeczenie.

1. W podanym niżej urywku wskaż zdania oznajmujące, wykrzyknikowe i pytające:

Minęło miłe lato, rozpoczął się nowy rok szkolny. Jak spędziliście wakacje? Pewnie bawiliście się wesoło. Czy nie brała was chęć do nauki? Czy nie tęskniliście za szkołą i kolegami? Słuchajcie! Cały rok mamy spędzić razem. Starajmy się go spędzić w pracy! Uczcie się i bądźcie dobrzy! Wy jesteście moją troską i pociechą. Pragnę waszego dobra. Chciejcie dopomóc mi w pracy. Wykażcie dobrą wolę! Miejcie poczciwe serca! Wtedy szkoła nasza stanie się jedną rodziną, a wy będziecie moją chlubą i moją radością.

2. Co to jest zdanie?

3. Jaka jest różnica między zdaniami oznajmującymi a wykrzyknikowymi? Co to są zdania pytające?

4. Daj po kilka przykładów na zdania oznajmujące, wykrzyknikowe i pytające.

5. Wskaż podmiot i orzeczenie:

Legł pośród drogi kamień okrutnej wielkości. Jednym się o niego u wozów potrzaskały koła, inși przez niego doświadczyli upadków śmiertelnych, inni musieli go objeżdżać zdaleka. Nakoniec przebrała się

ludzka cierpliwość. Razu pewnego zbiegli się ludzie. Wspólnymi siłami chcieli oni kamień usunąć. Daremne jednak były ich wysiłki. Wszyscy tedy stanęli w zasmuceniu wielkiem. Nagle z lasu ukazał się konno rycerz w błyszczącym hełmie. Oblicze jego jaśniało dobrocią i pięknnością. Ludzie odrazu poczuli ku niemu śmiałość. Rycerz zsiadł z konia, głaz okrutny rękoma opasał, zatrząsł nim i odrzucił daleko w las. Droga leżała gładka i równa, a po twarzach ludzkich rozlała się radość i podziwienie. Rycerz wsiadł na konia i pojechał dalej ratować niewinnych i ukrzywdzonych. Skąd w nim była ta moc? Dało mu ją miłujące serce.

6. Z ilu części składa się każde zdanie?

7. Jak się nazywają części zdania?

8. Co nazywamy podmiotem i co to jest orzeczenie?

9. Przepisz podane niżej zdania, oddzielając w nich podmiot od orzeczenia kreską pionową:

Dobry gospodarz nigdy nie próżnuje. — Kawałek chleba nie spadnie z nieba. — Głód jest najlepszą przyprawą. — Przyjacielska przysługa nagrody nie potrzebuje. — Złe oczy wszystko krzywo widzą. — Prawda zawsze na wierzch wyjdzie. — Szczeście trzyma z odważnymi.

10. W podanych niżej zdaniach wskaż podmiot i orzeczenie i zwróć uwagę, zapomocą ilu wyrazów zostały one oznaczone:

Głuchy tętent oddaje ziemia. Daleki zgiełk niosą wiatry. Zagrzemiał wrzask trąby. Ludy Wschodu i Południa rzuciły swoje siedziby. Wielkie wojsko wyprawił

Osman na Polskę. Przeciw nim wystąpiły mężne szyki polskiego rycerstwa. Hetman dźwignął nagle buławę. Zawrzały trąby. Uderzył bęben. Drgnęły husarskie chorągwie. Tatarski wrzask zagłuszył armaty. Kłęby kurzawy zasłoniły pole.

11. Zapomocą ilu wyrazów bywa oznaczany podmiot i orzeczenie?

12. Wskaż podmiot i orzeczenie rozwinięte i nierozwinięte:

Gorąca kasza w usta parzy. — Każde pole rodzi kąkole. — Kąkol nie zginie. — Kłamcy nikt nie wierzy. — Cnota zwycięża.

13. W podanych niżej przykładach wskaż części zdania i zwróć w nich uwagę na orzeczenie: z ilu składa się wyrazów i w którym z tych wyrazów zawarta jest jego treść?

Złoto jest ładne, żelazo jest pożyteczne. — Noc była pogodna, ranek jest pochmurny; pogoda będzie niepewna. — On jest żołnierzem, a ty będziesz rolnikiem.

14. Czy wyrazy: *jest*, *był*, *będzie* w orzeczeniach podanych wyżej zdań mają samodzielne znaczenie?

15. Z ilu wyrazów samodzielnych składają się podane w zadaniu 13-em orzeczenia? Czy są to orzeczenia rozwinięte, czy nierozwinięte?

16. Podane niżej przykłady przepisuj i podkreśl w nich orzeczenia, oznaczając rozwinięte literą *r*, nierozwinięte — literą *n* i złożone — literą *z*:

Ranek był przejrzysty. — Gospodarz stał na progu. — W sadzie był niewielki ogródek. — Przy drodze stał

wóz drabiniasty.—Skwarzyła słońca letniego pożoga.—
Przezrocza struga wodna wiła się między drzewami.—
Lśniły się jej fale.— Drzewa owocowe ocieniały szerokie pole.— Dzień przelatywał wesoło.— Zbliżał się zachód.—Wieczór był ciepły.

II. Części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego.

17. W podanych niżej zdaniach wskaż podmiot i orzeczenie i zwróć uwagę, jakie wyrazy łączą się z sobą: 1) w podmiocie rozwiniętym, 2) w orzeczeniu rozwiniętym:

Nowe koła skrzypią. — Deszczyk majowy niedługo trwa. — Cudza krzywda nie karmi. — Każdy ptak boi się klatki.—Każdy ptak ciągnie do swojego gniazda.— Zły koniec psuje dobry początek. — Mądra głowa ma dość dwa słowa.—Nauka sławę nieśmiertelną niesie.

18. W podanych niżej zdaniach wskaż podmiot i orzeczenie i zwróć uwagę, jaki wyraz orzeczenia rozwiniętego łączy się z jakimś wyrazem podmiotu rozwiniętego:

Po szerokiem polu modra Wisła płynie. — Pochylone chaty drzemą na dolinie. — Po łące stąpają bociany powolne. — W owsach zielonych brzęczą świerszcze polne. — Z borów cienistych rozwiewa się wonność. — Po błękitnem niebie płyną białe obłoki. — Po długiej dolinie tęskne tony cieką. — Brzmi nuta serdeczna.—Wiatr szumi po polu, a pszeniczne kłosy strząsają na ścieżkę krople jasnej rosy.

19. Wskaż w podmiocie i orzeczeniu rozwiniętym podmiot i orzeczenie zasadnicze:

27. Wymienione niżej wyrazy określ bliżej, odpowiadając na pytania: *jaki, jaka, jakie? który, która, które? czyj, czyja, czyje? ile?*

a. <i>księżyc, jaki?—</i>	b. <i>dom, który?—</i>
<i>gwiazda, jaka?—</i>	<i>ulica, która?—</i>
<i>słońce, jakie?—</i>	<i>miasto, które?—</i>
c. <i>zeszyt, czyj?—</i>	d. <i>godziny, ile?—</i>
<i>książka, czyja?—</i>	<i>tygodnie, ile?—</i>
<i>pióro, czyje?—</i>	

28. Na jakie pytania odpowiadają przydawki?

29. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich przydawki:

Łaskawe słowo znajdzie łaskawe ucho. — I jasne słońce ma chmury. — Serce cnotliwe nie dba na mowy ludzkie złośliwe. — Oko pańskie tuczy konia. — Zbytńia wolność w swawolę się obraca. — Jedna mała wada piękną rzecz oszpeci.

30. Powiedz kilka zdań, w którychby były przydawki.

31. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich części składowe podmiotu i orzeczenia rozwiniętego:

Nadeszły pierwsze dni września. Po lecie przychodzi jesień. Powietrze jest ciepłe, ale powiewa rzeźwy chłodek. Pola są żółte. Od grusz dzikich padają na ziemię cienie długie i migotliwe. Tarcza słoneczna chowa się za las. Na miedzach i drogach polnych zapalają ognie pastuszkowie. Chłopcy pieką kartofle. Dochodzi trzask palących się gałęzi.

Nad ognikami ukazują się sinawe dymki. Wiatr je pochyla. Tarcza słoneczna schowała się za las. Zadużniły koła wozu. Psy czekać zaczęły. W polu rozlegają się tęskne nuty piszczalki. Mrok gęsty zapada.

32. W podanych niżej przykładach wskaż części składowe podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, zadając sobie odpowiednie pytania:

Dobry woźnica potrafi nawet drewnianym koniem ujechać. — Przy starym wole uczy się orać młody. — Wół się broni rogami. — Lękliwa wrona nawet krzaka się lęka. — Dar wrogów szczęścia nie przynosi. — Rannego wstania nikt nie żałował. — Wstyd jest barwą cnoty. — Pracowitym Bóg pomaga, a próżniaka bieda smaga.

33. Rozbierz podane niżej zdania, wskaż w podmiocie i orzeczeniu określenia i zwróć uwagę, z jakimi się wyrazami one łączą i na co wskazują: na rzecz, na właściwość rzeczy, czy na właściwość cechy lub właściwość czynności?

Zewsząd lud ciągnie na pola. Nadszedł już czas żniwa. Dojrzałe zboże czeka na sierpy i kosy. Ludzie ochoczo biorą się do pracy. Czas prędko mija. Słońce już silnie przygrzewa. Nadchodzi skwarne południe. Po krótkim odpoczynku znowu rozpocznie się praca.

34. Wskaż przydawki i okoliczniki:

Drzewa owocowe ocieniają szerokie pole. Tu kapusta schyla sędziwe łysiny; spodem ciągną się grzędy. Tam rośnie zielona marchew, dalej wznosi się wysmukły bób; ówdzie podnosi złotą kitę kukurydza, gdzie nigdzie otyłego widzisz brzuch harbuza.

35. W przytoczonych niżej zdaniach dodaj okoliczniki, odpowiadając na załączone pytania:

Słońce świeci, jak?—gdzie?—

Skowronek śpiewa, jak?—

Skoszona łąka pachnie, jak?—

Strumień szemrze, jak?—

Powiedz kilka zdań, w którychby były okoliczniki.

36. Przepisz, oddziel podmiot od orzeczenia kreską pionową i podkreśl okoliczniki:

Niejednako śpiewa smutny i wesóły.—Sowa z orłem nigdy się nie zrówna.—I dobry strzelec czasem chybi.—Lekarstwo niezawsze pomaga, lekarz niezawsze ratuje.—Leniwy gubi się dobrowolnie.—Rozum często siłę pokona.

37. Wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie pytania odpowiadają:

Na czarnej roli biały chleb się rodzi.—Na dobrej roli i chude ziarno wszędzie.—Po rozum w las nie idą.—Nauczają cię rozumu w szkole.—Sięgaj do głowy po rozum.—Nikt na świat z rozumem nie przychodzi.—Szerokie wrota prowadzą do piekła, do nieba wiedzie ciasna furтка.—Z piekła się nikt nie wróci.—Prawda na światło wychodzi, fałsz w ciemności uchodzi.—Z prawdą najdalej zajdziesz.

38. Daj kilka przykładów na okolicznik miejsca.

39. W podanych niżej przykładach wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie odpowiadają pytania:

W niedzielę bądź w kościele! — Pracowity rolnik i na przednówku ma zboże, próżniak nie ma go i w jesieni.—Rozwaga zwykle po czasie przychodzi.—Rozumny zawczasu złe widzi. — Praca zawsze popłaca.—Pracuj o słońcu, a śpij o miesiącu. — Do świętego Jana (24 czerwca) woła deszczu kania, a po św. Janie chodzą po deszczu kanie. — Od św. Wojciecha (23 kwietnia) jest dla wołów w polu pociecha.

40. Daj kilka przykładów na okoliczniki czasu.

41. Przepisz, podkreślając okoliczniki miejsca i czasu:

Pod niebem waży się na szerokich skrzydłach jastrząb. Z pod chmur dostrzega ptaszka w krzewinie. Na chwilę zawisł nieruchomo pod niebem. Umilkł las. Ptaki skryły się w gąszczu. Jastrząb rzucił się na gniazdo wronie i wyrwał stamtąd pisklę. Wówczas cały naród wroni podniósł się na obronę swojej krwi. W powietrzu rozgorzała straszna walka. Zwyciężony drapieżca wypuścił ofiarę i znikł gdzieś daleko w obłokach.

42. Wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie odpowiadają pytania:

Nad brzegiem lasu cicho śpią poręby. Słońce wyląca pięknie zręby pniaków. Promienie różnobarwnie załamują się w kropelkach rosy. Tu gęsto kupią się kępy wrzosu, tam skromnie wychylają się poziomki, gdzie nigdzie rosną grzyby. Pnie sosnowe czerwienią się krwawo w słońcu. Po trawie przemknie się czasem jaszczurka. Czasem świerszcz zcicha zadzwoni. Powietrze pachnie balsamicznie.

43. Daj kilka przykładów na okoliczniki sposobu.

44. Wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie pytania odpowiadają:

Gnuśnością ludzie nikczemnieją.—On wstydem się zapłonił.—Ojciec przez grzeczność prosił go na wieczór.—Wszyscy się uśmiechali z radości.—Drzewa od deszczu lśniły się i czerniały.—Zgodą małe rzeczy rosną.

45. Podaj kilka przykładów na okoliczniki przyczyny.

46. W przytoczonych niżej zdaniach dodaj okoliczniki, odpowiadając na załączone pytania:

Przyszedłem, w jakim celu?—

On pośpieszy' tonącemu, poco?—

Chodziłem do lasu, w jakim celu?—

47. Daj kilka przykładów na okoliczniki celu.

48. Przepisz, podkreślając okoliczniki:

Idziemy szukać szczęścia.—Ten pan nie przyszedł straszyć.—On ze strachu oniemiał.—Muszę dla ulgi sumienia prosić przebaczenia.—Sługa podawał ciągle kule do nabijania.—Od zimna zdrętwiały mu ręce.

49. Rozbierz podane niżej zdania:

Anielka siedziała na niewielkiem wzgórzu. Dziewczynka z zaciekawieniem patrzała na drogę. Za ogrodzeniem ciągnął się daleko gościniec. Bliżej stała chałta włościańska. Na podwórku dziecko bawiło się z prosiątkiem. Te tak niezwykle pieszczoty bardzo Anielkę zainteresowały. Poszła wolno przypatrzeć się bliżej tej scenie. Dziecko chłopskie na widok nieznaney panienki chciało ze strachu uciekać, ale je Anielka wkrótce łatwo uspokoiła. Zaczęła się przyjazna rozmowa.

50. Przepisz, podkreślając okoliczniki:

Błękitne niebo stoi otworem; po niebie płyną chmurki. Gdzieś światłość bije; gdzieś dzień przepada. W modre się koła woda rozpryska; szuwarem ptactwo pluszcze. Do wody jeleń przez wrzosiwiska, przez dzikie chaszcze (przedziera się) kuszcze. Tam trąbkę słyszę. Echo gra w borze. Dalekie padły strzały. Znowu dookoła umilkły echa, tylko się cicho błękit uśmiecha, a z góry patrzy słońce.

51. Nazwij osoby, do których mógłbyś się zwrócić z przytoczonymi zdaniami:

Daj mi pokój! (Do kogo tak mówisz?) — *Pomóż mi.* (Do kogo tak mówisz?) — *Pamiętaj o mnie!* — *Nie gniewaj się.* — *Nie przeszkadzaj!* — *Wybacz mi.* — *Przyjdź do mnie!*

52. W podanych niżej przykładach wskaż wołacze:

Błogosławię cię, dziecię moje! — Czy nie poznajecie mnie, bracia? — Słuchaj mię, synu! — Szanuj, bracie, cnotę! — Lekarzu, uzdrów sam siebie! — Panie majstrze, złaż z dachu, nie psuj gontów! — Panie Jezu Chryste, daj mi serce czyste!

NAUKA O WYRAZACH.

53. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki i przysłówki:

Wśród lasu rośnie wysmukła, czerwona sosna. Wysoko w konarach sosny czernieje gniazdo; przy ziemi sterczą korzenie, dookoła leżą igły i szyszki. Po tych korzeniach i igłach uwijają się żwawo pracowite mrówki. Jedne z tych owadów dźwigają taką igłę, inne odbywają staranne poszukiwania w szyszkach,

a inne wspinają się ku wierzchołkowi drzewa. Nagle przyleciał pstry dzięcioł. Ptak lekko przysiadł na drzewie, okiem bystro go objął i zaczął tu swoje gospodarstwo. Strach wielki zapanował wśród pracowitego narodu mrówek. Dzięcioł stuka głośno i wali mocno w korę. Ten huk ogłusza owady. Z dziupli wyskoczyła wiewiórka i ciekawie przygląda się dzięciołowi. Wiewiórka parsknęła i dzięcioł odleciał do innej sosny.

54. Przepisz, oznaczając rzeczowniki literami *rz.*, czasowniki—*cz.*, przymiotniki—*pt.* i przysłówki—*ps.*:

W gęstwinie świerku, po jego szarej korze, uwijają się popielate i modre sikorki. Piszczą one i szczebiocą zcicha, a jednocześnie polują zawzięcie na komary. Stary świerk wyrósł na stosie swych zwiędłych szpilek; niedaleko rosną jego mali synowie. Dalej czerni się gęstwina niskich roślin.

I. R z e c z o w n i k.

55. Wskaż rzeczowniki:

Zjadły chłop wilki, zostawiły buty.—Nie w każdej chwili człek się pomyli.—Nie na każdym drzewie siadają cietrzewie.—Czas prędko uchodzi.—Człowiek bez człowieka obejść się nie może.—Dąb się powalił, a trzcina została.—Mały komar, a przecież guz po nim zostaje.—Niezawždy deszcz bywa, bywa też słońce po deszczu.

56. Wymień kilka rzeczowników, oznaczających ludzi!

57. Wskaż kilka rzeczowników, oznaczających zwierzęta.

58. Wymień kilka nazw roślin.

59. Nazwij kilka rzeczy.

60¹⁾).

61. Wskaż rzeczowniki i zwróć uwagę, czy oznaczają one ludzi, zwierzęta, rośliny czy rzeczy:

Gościa nieproszonego za drzwi wynoszą.—Barbara święta o górnikach pamięta.—Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie.—Stary przyjaciel, jak drugi ojciec.—Kiedy słowik śpiewa, to i człowiek ucho nadstawia.—I płotka dobra, gdy szczupaka niema. — Grosz wydaj, a złotówki chowaj.

62. Przepisz, podkreślając rzeczowniki:

Był Wielki Czwartek—poranek marcowy. Na czarnych polach topniał lód zakrzepły. Śpiewał skowronek, wiatr powiewał ciepły i ciepłe myśli napędzał do głowy. Człowiek skwapliwszy do Boga i świata, bo coś mu serce wiosennie kołata. Po sinem niebie kilka chmurerek płynie, nad czarną ziemią mgła ranna się ściele. Nad cichą wioską, po czarnej równinie huczy dzwon stary, bo dziś msza w kościele.

63 — 69²⁾).

70. Przeczytaj podane niżej rzeczowniki i zastanów się, co oznaczają rzeczowniki, położone w pierwszym szeregu i co oznaczają rzeczowniki, położone w drugim szeregu:

a. ojciec, nauczyciel, pan, brat; koń, wróbel,

b. dom, okno, dach, kij, śnieg, dobroć.

71. Wymień kilka rzeczowników żywotnych i nieżywotnych.

72. Wskaż rzeczowniki żywotne i nieżywotne:

Komu słońce świeci, temu gwiazd nie potrzeba. — Kiedy słowik śpiewa, to i człowiek ucha nadstawia. — Nie raz siekierą trzeba uderzyć, gdy dąb chcesz zwa-

lić. — Przeskoczywszy psa, można i ogon jego przeskokczyć. — Pilność sługi dobrego czyni pana datnego. — Kto sieje owies w błoto, ten zbiera złoto. — I płotka dobra, gdy szczupaka nie masz. — Grosz wydaj, a złotych chowaj.

73. Napisz kilka rzeczowników żywotnych i nieżywotnych.

74. Wskaż rzeczowniki osobowe i nieosobowe:

Gospodarz dobry wiele sprzedaje, mało kupuje. — Dobra gospodyni ma zawsze pełno w skrzyni. — Gościa nieproszonego za drzwi wynoszą. — Barbara święta o górnikach pamięta. — Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie. — Stary przyjaciel, jak drugi ojciec.

75. Wymień kilka rzeczowników osobowych i nieosobowych.

76. Napisz kilka rzeczowników osobowych i nieosobowych.

77. Jaka jest różnica między rzeczownikami: *drzewo a las, żołnierz a pułk, pióro a pierze?*

78. Wskaż rzeczowniki jednostkowe i zbiorowe:

Kłos, co buja wysoko, bywa próżny. — Jakie kto zboże do młyna zwiezie, taką też mąkę do domu przywiezie. — Im dalej w las, tem więcej drzew. — Insza jest wojsko, a insza gromada. — Idzie żołnierz borem, lasem, przymierając z głodu czasem. — Tyle waży funt pierza, co i funt ołowiu. — Po piórku całą gęś wy-skubiesz.

79. Przepisz, podkreślając rzeczowniki zbiorowe:

Gaśnie księżyc przed słońcem. — Gdzie wielkie stado, psów wiele trzeba. — Kto ma owce i pszczoły, ten gospodarz wesoly. — Rój w maju wart furę siana, lecz lada co na świętego Jana. — Jak w gromadzie, to sporej, jak samemu, to gorzej.

80. Wskaż rzeczowniki pospolite i własne:

Komu się zdarzyło ocean przepłynąć, może na Dunajcu utonąć. — Nieodrazu Kraków zbudowano. — Benedykt w pole z grochem, Wojciech z owsem jedzie, Stanisław z lnem, a Filip tatarkę wywiedzie. — Jeżeli mgła idzie do góry na Giewoncie, to tego dnia pewni deszczu bądźcie. — Choćbyś poszedł na Podole, nie znajdziesz chleba na stole.

81. Napisz kilka rzeczowników własnych i pospolitych.

82. Ja mam w swoim pokoju jedno *okno*, a ile jest *okien* w naszej klasie?

Na katedrze leży *książka* i *zeszyt*, a ty ile masz *książek* i *zeszytów*?

83. Jaka jest różnica między wyrazami *okno* a *okno*, *książka* a *książki*, *zeszyt* a *zeszyty*?

84. W podanych niżej rzeczownikach wskaż liczbę pojedynczą i mnogą:

a. las : lasy
bór : bory
gaj : gaje
dąbrowa : dąbrowy.

b. sosna : sosny
świerk : świerki
dąb : dęby
brzoza : brzozy.

c. wóz : wozy
powóz : powozy
bryczka : bryczki
fura : fury.

d. pola : pole
łąki : łąka
zagony : zagon
brózdy : brózda.

e. konie : koń
woły : wół
owce : owca
psy : pies.

f. pan : panowie
chłop : chłopci
gospodarz : gospodarze
rolnik : rolnicy.

85. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki i od rzeczowników, użytych w liczbie pojedynczej, utwórz liczbę mnogą, a od liczby mnogiej—liczbę pojedynczą:

Bez wiosła na czołno nie siadaj.—Dar za dar, słowa za słowa. — Deszcz ranny niedługo trwa. — Wysokie drzewo najprędzej wiatr łamie.—Dzień do pracy, noc do spania.—Jaki dzwon, taki dźwięk.—Dobry furman nie zawadzi. — Lepszy gołąb w garści, niż kuropatwa w chróście.

86. Przepisz, podkreślając rzeczowniki w liczbie pojedynczej raz, a rzeczowniki, użyte w liczbie mnogiej, dwa razy:

Smycz myśliwy ujął w dłoń. Wskoczył na koń — parsknął koń. — Wtem głos chartów jęknął głuchy, wybiegł szarak. Staął, patrzy, stulił uszy i wzdłuż żółtych polnych miedz rwie do lasu z całych sił, aż się za nim kłębi pył. Więc myśliwy ruszył w czwał, charty przed nim lecą w sznur.

87. Do rzeczowników: *ojciec, matka, dziecko* dodaj wyraz *ten*. Czy pozostaje on w tych połączeniach bez zmiany?

88. ¹⁾.

89. Do podanych niżej rzeczowników dodaj wyraz *ten* i oznacz ich rodzaj:

a. syn	b. córka	c. dziecko
nauczyciel	matka	pisklę
lekarz	gospodyni	żrebię
żołnierz.	pani.	cielę.

90 ²⁾

91. Do podanych niżej rzeczowników dodaj wyraz *ten* i wskaż rodzaj tych rzeczowników:

¹⁾ Nr. 88 opuszczony. ²⁾ Nr. 90 opuszczony.

a. dom	b. chata	c. niebo
dach	izba	słońce
próg	ściana	światło
plot.	podłoga.	powietrze.

92, 93 ¹⁾).

94. Wskaż rodzaj rzeczowników:

Pilny uczeń. — Dobry chłopiec. — Uczciwy człowiek. — Wierny pies. — Troskliwa matka. — Przywiązana córka. — Rządna gospodyni. — Waleczny książę. — Wielki poeta. — Sprawiedliwy sędzia.

95. Określ rodzaj podanych niżej rzeczowników:

a. miasto	b. głowa	c. postać	d. las
ogrodzenie	dusza	dłoń	dąb
imię	ziemia	broń	cień
zwierzę.	pani.	straż.	strumień.

96. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz rodzaj męski przez *m.*, rodzaj żeński — przez *ż.* i rodzaj nijaki — przez *n.*:

Niebezpieczna blisko ognia słoma — Niema ogrodu bez chwastu. — Słuchaj ojca, matki, da Bóg dostatki. — W cudzem oku źdźbła upatrujemy, w naszym belki nie widzimy. — Oliwa nie brata się z wodą. — Orzech ma twardą łupinę, a jądro smaczne.

97. Rozbierz zdania:

Ręka rękę myje. — Noga nogę wspiera. — Głowa głowie radzi. — Oko oka nie widzi. — Brat bratu przyjaciel.

Czy wyrazy: *ręka* i *rękę*, *noga* i *nogę*, *głowa* i *głowię*, *oko* i *oka*, *brat* i *bratu* są temi samemi częściami zdania? Czy mają one jednakowe końcówki?

Dlaczego w przytoczonych zdaniach wyrazy: *ręko*

¹⁾ Nr. 92, 93 opuszczone.

i rękę, noga i nogę, głowa i głowie, oko i oka, brat i bratu, mają różne końcówki?

98. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę na rzeczownik *chata*, określ, czem on jest w zdaniu i wskaż jego końcówki przypadkowe:

Na skraju lasu stała chata gajowego.—Okna chaty błyszczały w promieniach zachodzącego słońca.—Ku chacie podążała gromadka dzieci z dzbanuszkami malin.—W chacie czekała z wieczerzą matka.—Przed chatą ojciec rąbał drwa na ogień.—Chatę gajowego odwiedzaliśmy często.

99. Przepisz podane niżej zdania, podkreśl w nich rzeczownik *koń* i postaw pytanie, na które on w każdym z przytoczonych zdań odpowiada:

Koń jest pomocnikiem człowieka.—Postać konia jest piękna.—Temu koniowi nie zarzucić nie można.—Ojciec kupił mi konia.—Zachwycam się tym pięknym koniem.—Dobry jeździec pięknie wygląda na koniu.—Koniu mój, koniu, zawieź mię do domu!

100. W podanej niżej odmianie rzeczownika *chata* wskaż końcówki przypadkowe i przy każdym przypadku postaw odpowiednie pytanie:

Liczba pojedyncza.

M. chata B. chatę

D. chaty N. chatą

C. chacie Mc. w chacie

W. chato!

Liczba mnoga.

M. chaty B. chaty

D. chat N. chatami

C. chatom Mc. w chatach

W. chaty!

101. Kładąc odpowiednie pytania, odmieniaj według przypadków i liczb rzeczowniki: *las, gaj, dąbrowa, olszyn*.

102. Kładąc odpowiednie pytania, napisz odmianę rzeczowników: *dąb, lipa*.

103. Wskaż rzeczowniki i, kładąc odpowiednie pytania, określ, w jakim przypadku każdy z nich jest użyty:

Słońce kłoniło się już ku zachodowi. Poprzez igły sosen wchodziły czerwone promienie i pokrywały grunt leśny wielkimi złotymi plamami. Powietrze było suche. Na zachodzie rozlewała się wielka zorza wieczorna. Cichy, ciepły wieczór wiosenny płonął na niebie. W lesie ustawała powoli dzienna praca. Ucichło pukanie dzięcioła. Czarne i rude mrówki wracały szeregami do mrowisk. Między ziołami kręciła się mała pszczołka. Na świat wychodziły powoli posępne, ślepe ćmy. W potokach złotego światła kłębiły się roje mszyc. Komary poczęły żalosną piosenkę. Na drzewach ptaki wybierały miejsca na nocleg. Niekiedy zaświstał jeszcze żółtodzioby kos lub załopotwały skrzydłami wrony. Ale owe głosy coraz rzadsze były i coraz cichsze. Cichość przerywały tylko szmery drzewne. Leszczyna podnosiła swe listki do góry, król dębów przemruknął zcicha lub zaszemrała warkoczami brzoza. Cisza.

104. Odmieniaj, kładąc odpowiednie pytania, rzeczowniki: *promień, plama, wieczór, potok, praca!*

105. Wskaż przypadki rzeczowników:

Pierwszy chór dębów tak swą modlitwę wieczorną zaczyna. — Siostry sosny, radujcie się: oto Pan dał nam dzień cichy i ciepły, a teraz noc gwiazdzistą po ziemi czyni. Wielki Pan, a mocny, a mocniejszy od nas, a dobrotliwy, więc chwała Mu na wysokościach; na wodach, na łąkach i na powietrzu!

106. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz przypadki: mianownik przez *m.*, dopełn.—przez *d.*, celownik—przez *c.*, biernik—przez *b.*, narzędnik—przez *n.*, miejscownik—przez *mc.*:

W godzinę wieczorną tak się modliły brzozy do Pana: Zorze wieczorne płoną na niebie, o Panie, a w blaskach ich listeczki nasze złote są i pałające. Więc listkami naszemi złotemi pieśń Ci czynimy, o Panie, a cienkie gałązki nasze grają, jak harfy, o dobry Ojczy nasz!

107. Napisz w dopełniaczu i bierniku liczby pojedynczej rzeczowniki:

a. 1.	<i>pan</i>	b. 1.	<i>słownik</i>
dom, czyj?	<i>pana</i> (D)	głos, czyj?	— (D)
widziałem, kogo?	<i>pana</i> (B)	słyszałem, co?	— (B)
2.	<i>uczeń</i>	2.	<i>koń</i>
pióro, czyje?	— (D)	grzywa, czyja?	— (D)
widziałem, kogo?	— (B)	widziałem, co?	— (B)
3.	<i>chłopiec</i>	3.	<i>wąż</i>
książka, czyja?	— (D)	syk, czyj?	— (D)
widziałem, kogo?	— (B)	widziałem, co?	— (B)
c. 1.	<i>świerk</i>	d. 1.	<i>dom</i>
igły, czyje?	— (D)	dach, czyj?	— (D)
widziałem, co?	— (B)	zbudowano, co?	— (B)
2.	<i>owies</i>	2.	<i>stół</i>
snop, czego?	— (D)	noga, czyja?	— (D)
koszą, co?	— (B)	zrobiono, co?	— (B)

e. 1.	<i>wiatr</i>
świst, czyj?	— (D)
rzucił, na co?	— (B)
2.	<i>deszcz</i>
strumień, czego?	— (D)
poszedł, na co?	— (B)

108. Jaką postać ma biernik liczby pojed. rzeczowników męskich? Z jakimi przypadkami się zgadza?

109. Jakie rzeczowniki męskie zgadzają się w bier-

niku liczby pojed. z dopełniaczem, a jakie z mianownikiem?

110. Napisz w dopełniaczu i bierniku liczby mnogiej rzeczowniki:

a. 1.	<i>chłopi</i>	b. 1.	<i>konie</i>
zagony, czyje?	— (D)	uprząż, czyja?	— (D)
widziałem, kogo?	— (B)	kupiłem, co?	— (B)
2.	<i>nauczyciele</i>	2.	<i>zające</i>
radę, czyje?	— (D)	uszy, czyje?	— (D)
kocham, kogo?	— (B)	zabiłem, co?	— (B)
c. 1.	<i>dęby</i>	d. 1.	<i>domy</i>
liście, czyje?	— (D)	dachy, czyje?	— (D)
widziałem, co?	— (B)	budowano, co?	— (B)
2.	<i>blawatki</i>	2.	<i>promienie</i>
kolor, czyj?	— (D)	blask, czyj?	— (D)
rwalem, co?	— (B)	słońce rzucało, co?	— (B)

111. Jaką postać przybierają rzeczowniki męskie w bierniku liczby mnogiej?

112. Jakie rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku liczby mnogiej z mianownikiem, a jakie z dopełniaczem?

113. Podane niżej zdania uzupełnij, dodając, zgodnie z treścią każdego z nich, następujące rzeczowniki: *zając, pies, koń, żołnierz, las, dom*:

a. strzelec zabił	1 —	b. strzelec zabił	3 —
brat ma	1 —	ojciec ma	2 —
kupiłem	1 —	kupiłem	4 —
spotkałem	1 —	spotkałem	2 —
wyrąbano	1 —	wyrąbano	2 —
postawiono	1 —	postawiono	3 —

114. Wskaż rodzaj, liczbę i przypadek rzeczowników:

Już noc idzie srebrną drogą, tysiąc błyszczących gwiazd na niebie, Ojciec nasz! Dzwon wieczorny wdali dzwoni, milkną w gniazdach swych ptaszęta, którym jutro słońce dasz; wśród zroszonych kwiatów woni płynie ziemią cisza święta, Ojciec nasz! Sen znajduje muszka licha, sen otula polne zioła, Ty nad nimi trzymasz straż. I nasz domek już ucicha, do pacierza matka woła, Ojciec nasz! Ty skrzydłami anielskimi osłoń lądy, osłoń morza, zwróć ojcowską ku nam twarz. Niech wieczorna cicha zorza teźnie spokojem po tej ziemi, Ojciec nasz!

115. Ile przypadków rozróżniamy w odmianie polskiej, jakie są ich nazwy i na jakie pytania każdy z nich odpowiada?

116. Ułóż zdanie w ten sposób, aby podane niżej rzeczowniki były użyte w bierniku liczby pojedynczej:

a. 1.	<i>ojciec</i>	b. 1.	<i>koń</i>	c. 1.	<i>buk</i>
szanuję	—	siadłem na	—	posadziłem	—
2.	<i>syn</i>	2.	<i>jeleń</i>	2.	<i>jęczmień</i>
ojciec kocha	—	widziałem	—	zasiałem	—
3.	<i>brat</i>	3.	<i>dzik</i>	3.	<i>kwiat</i>
mam	—	zabiłem	—	zerwałem	—
d. 1.	<i>gwóźdź</i>	e. 1.	<i>ból</i>		
wbiłem	—	uczułem	—		
2.	<i>hak</i>	2.	<i>śmiech</i>		
wbiłem	—	usłyszałem	—		

117. Podane niżej rzeczowniki połóż w bierniku liczby mnogiej:

a. 1.	<i>żołnierze</i>	b. 1.	<i>śubry</i>
widziałem	—	widziałem	—

2.	<i>przyjaciele</i>	2.	<i>konie</i>
kocham	—	lubię	—
3.	<i>koledzy</i>	3.	<i>psy</i>
mam	—	lubię	—
c. 1.	<i>kwiaty</i>	d. 1.	<i>grzyby</i>
zrywałem	—	jadłem	—
2.	<i>dęby</i>	2.	<i>rydze</i>
posadziłem	—	jadłem	—

118. Połóż w narzędniku liczby mnogiej podane niżej rzeczowniki.

a. 1.	<i>ręce</i>	b. 1.	<i>strumienie</i>
pracować	<i>rękami</i>	deszcz lał	—
2.	<i>szabla</i>	2.	<i>krople</i>
bić się	—	pot spływał mu	—
3.	<i>miecz</i>	3.	<i>łzy</i>
walczyć	—	on zalał się	—
c. 1.	<i>drogi</i>		
wojsko szło	—		
2.	<i>lasy</i>		
jechałem	—		
3.	<i>ulice</i>		
tłum dążył	—		

119. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz zapomocą odpowiednich liter, w jakim przypadku każdy z nich jest położony:

Świt. Różana zorza złoci w krąg pszeniczne kłosy. Kędy spojrzeć, istne morze koniczyzny, zbóż i lnu. Aksamitną wonią rosy pachnie ciche, ciepłe zboże; ziemia śpiewa, wstając z snu. Ptaki łączą z nią swe głosy: „Witaj, dniu!”

II. Przymiotnik.

120. W podanych niżej przykładach wskaż przymiotniki:

Letni poranek na wsi. Jakaż noc krótka! Co za chłód miły, jak bogata rosa! Jak lazur, czyste i jasne niebiosy. Konwalji woń mocna błąka się po łące. W ulach pracowna zbudziła się pszczoła. Z za płotu zwinna wymknęła łasica. Iluż to takich sen mię zbawił ranków, a czem tę szkodę sobie wynagrodzę! Za jeden oddech rannego powiewu, za jedną zwrotkę słowiczego śpiewu, za jeden promień porannego słońca oddałbym wiele!

121. Wymień kilka przymiotników, łącznie z odpowiedniami rzeczownikami.

122. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę, jakie właściwości one oznaczają:

Długi sen, krótkie życie. — Dobry sąsiad za przyjaciela stoi. — Na saniach anielska jazda, ale djabelski wywrót. — Oko pańskie konia tuczy. — Dobry sad dobry owoc rodzi. — Wielkie rzeki z małego źródła idą. — Rzeka szeroka bywa niegłęboka. — Rzecz uczciwa rzadko bez pożytku bywa. — Piękne rzeczy — przyjemne. — Dobry woźnica i na drewnianym koniu pojedzie. — Miła jazda po gładkiej drodze. — Rzetelny rzemieślnik na czas wszystko robi. — Uczciwy człowiek budzi ludzki szacunek. — Białe mydła nie zbielą czarnego murzyna. — Pierze jest lekkie, ołów ciężki, ale funt pierza waży tyle, co funt ołowiu. — Prosta linja jest krótsza, niż krzywa.

123. W podanych niżej przykładach wskaż przymiotniki i zastąp je innemi:

a. zielony liść
żółty łubin
biały marmur.	b. srebrna łyżka
żelazne łóżko
murowany dom.
c. szeroki plac
wąska ulica
mały dom.	d. ostra szabla
tępe nożyce.
e. suchy piasek
mokra trawa.	f. pracowity człowiek
cierpliwy człowiek.
g. miły głos
ładna piosenka.	h. pogodne niebo
dżdżysty dzień.

124. Wskaż przymiotniki:

Krótką a szczerą modlitwa — najskuteczniejsza. — Dobry młyn wszystko zmięle. — Suchy marzec, maj niechłodny, kwiecień mokry — rok niegłodny. — Święty Marcin (11 listopada) na białym koniu jedzie. — Ostra kosa dobrze kosi. — Koń urodziwy, rączy, wolny, ksiądz uczony, nabożny, król mądry, sprawiedliwy, miłosierny, hetman śmiały, dzielny, hojny — godne to są na świecie rzeczy. — Na dobrego konia dobrego potrzeba jeźdźca.

125. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na przypadki rzeczowników, z którymi się te przymiotniki łączą:

Dobry przyjaciel pomaga w biedzie. — Od dobrego przyjaciela przyjmij dobrą radę. — Dobremu przyjacielowi nie odmawiaj pomocy. — Szanuj dobrego przy-

jaciela.—Z dobrym przyjacielem bądź zawsze w zgodzie. — O dobrym przyjacielem mów zawsze dobrze.

126. Czy przymiotniki odmieniają się według przypadków?

127. W podanych niżej przykładach zmień liczbę pojedynczą na mnogą:

a. waleczny wódz	b. gniady koń	c. stary dąb
dzielny żołnierz.	czarny pies.	cienisty kasztan.
d. wysoki dom	e. ulewny deszcz	
warowny zamek.	gęsty śnieg.	

128. Napisz podane niżej rzeczowniki i postaw obok nich odpowiednie przymiotniki, zwróć przytem uwagę na ich końcówki:

a. ojciec	b. matka	c. dziecko
syn.	córka.	pisklę.
d. las	e. dąbrowa	f. morze
gaj.	olszyna.	jezioro.

129. Wskaż liczbę, przypadek i rodzaj przymiotników:

Opowiadanie myśliwskie. W pewną mroźną noc zimową puściłem się w drogę przez wielki las. Prószył gęsty śnieg. Myślę o jutrzejszym polowaniu, a tu widzę, że zboczyłem z drogi i zabłądziłem. Zacząłem szukać wygodnego schronienia. Zaszedłem pod rozłożystą gruszę. Patrzę w górę — nie świeci ani jedna gwiazda, zato w polu coś zaświeciło. Patrzę pilniej: światelko się przybliżyło—jedno, drugie, trzecie... Były to wilki. Naliczyłem pięć sztuk. Wdrapałem się na gruszę i opatrzyłem strzelbę. Wymierzyłem w dwie

świeczki najbliższego wilczury. Pod gruszą stał się zamęt okrutny.

130. Przepisz, podkreśl przymiotniki i oznacz, w jakich przypadkach są użyte:

Walka z wilkami trwała noc całą. Pochmurne niebo zaczęło się przecierać. Następował pogodny świt. Zjadła wściekłość wilków uspokoiła się. Naraz wilki zaczęły wyć to cieńszym, to grubszym głosem. Rozpoczęła się straszna kapela. Wziąłem na cel największego muzykanta. Ogromny wilk podskoczył w górę i puścił się w pole, za nim, jak za wodzem, pędziły trzy inne. Na placu pozostał jeden, powalony od pierwszego strzału.

131. W podanych niżej przykładach zmień liczbę pojedynczą na liczbę mnogą i zwróć uwagę na końcówki przymiotników:

Mały człowiek—mały kot—mały krzak—mała dziewczynka—mała rzeka—małe pole.—Prawy człowiek—prawa kobieta—prawy brzeg—prawa strona.—Sprawiedliwy sędzia—sprawiedliwa matka.—Gruby pień—gruba deska—grube drzewo.—Prosty żołnierz—prosty kij—prosta droga.—Ubogi człowiek—uboga kobieta—ubogi kraj—uboga okolica.—Wielki człowiek—wielki dom—wielkie morze.—Obcy człowiek—obcy kraj—obca mowa.

132. Użyj w liczbie mnogiej:

Miły człowiek.—Dobra pani.—Silny koń.—Dzielny żołnierz.—Znakomity wódz.—Pracowity rzemieślnik.—Pracowita mrówka.—Wdzięczny syn.—Grzeczny chłopiec.—Dobre dziecko.—Wysoka wieża.—Wysoki dąb.

133. W podanych niżej przykładach zmień mianownik na biernik, według wskazanego wzoru:

zadni ludzie, kocham zacnych ludzi,
pracowici ludzie, szanuję —
pilni uczniowie, lubię —
życzliwy przyjaciel, mam —
zwinne koty, lubię zwinne koty,
wierne psy, lubię —
cieniste kasztany, lubię —
rozłożyste lipy, lubię —
dobre siostry, mam —
mocne skrzydła, orzeł ma —

134. Wskaż przymiotniki rodzaju żeńskiego, użyte w bierniku liczby pojedynczej, i zwróć uwagę na ich końcówkę:

Służba kocha dobrą panią.—Wszyscy szanują naszą zącną matkę.—Widziałem w lesie olbrzymią sosnę.—Rybak złowił wielką rybę.—Dostałem ładną książkę.

135. Podane niżej przykłady użyj w bierniku l. pojed. według wskazanego wzoru:

nasza piękna okolica, lubię —
szeroka rzeka, przepłynąłem —
głęboka studnia, wykopano —
wysoka wieża, wybudowano —
prawa ręka, uderzyłem się w —

136. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na końcówki narzędnika i miejscownika l. poj. i narzędnika l. mnogiej:

Wszyscy w głębokiem milczeniu i z wielkiem nabożeństwem słuchali kazania.—Po chwili w samotnym budynku wszystko do zwyczajnego wróciło spoczyn-

ku.—On jest moim dobrym przyjacielem.—Warszawa jest wielkiem miastem.—Za ogrodem ciągnął się mały borek z pięknymi sosnami i innymi starymi drzewami.—Pole było usiane zielonemi krzakami jałowcowemi.

137. Przepisz i podkreśl przymiotniki:

Lekarstwo—gorzkie, ale zdrowe.—Dobry ogród za spiżarnię stoi.—Ojcowskie pobłażanie syna złym czyni. — W cudzem oku źdźbła upatrujemy, w naszym belki nie widzimy. — Biała pszenica na czarnej roli się rodzi.—Ręka uczciwa nie — chciwa.

138. Zestaw przymiotniki, wymienione w podanych niżej szeregach, i zastanów się, jaka jest między nimi różnica.

tępy nóż—nóż tępwszy, niż scyzoryk—najtępwszy ze wszystkich nożów

gruby pień—pień grubszy, niż gałąź—najgrubszy pień

krwawa bitwa—krwawsza bitwa—najkrwawsza bitwa

gęsty las—gęściejszy las—najgęściejszy las

twardy kamień—twardszy kamień—najtwardszy kamień

piękna okolica—piękniejsza okolica—najpiękniejsza okolica

śmiały człowiek—śmielszy człowiek — najśmielszy człowiek

stary człowiek—starszy człowiek—najstarszy człowiek.

139. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na formy stopniowania:

Jest to dolina najpiękniejsza w świecie.—Wróciłem do miasta z czystsze*m* i lepsz*ym* serce*m*.—Szła muzyka coraz szersza, coraz dalsza, coraz cichsza i coraz czystsza, doskonalsza. — Na ziemię zwolna spadały białe płatki śniegu.—Lica bielsze od mleka.—W takim dniu pożą*ny* był czas najburzliw*szy*.—Wzmogła się uparta, coraz głośniejsza kłó*tnia* o kusego charta.

140. Podane niżej przymiotniki połącz z odpowiedniami rzeczownikami i użyj w stopniu wyższym i najwyższym:

Dobry—zły.—Wielki—mały.—Wysoki—niski.—Długi—krótki.—Głośny—cichy.

141. Przepisz i podkreśl przymiotniki w stopniu wyższym—raz, a w stopniu najwyższym—dwa razy:

Najmądrzejszy człowiek może się omylić.—Najlepszy furman czasem zawadzi.—Puste kłosa bywają wyższe od pełnych.—Im krótsze dni, tem szybsza robota.—Im kto rozumniejszy, tem wyrozumialszy. — Pies jest najwierniejszym przyjacielem człowieka.—Im kto lepszy, tem mniej mówi o sobie.

III. C z a s o w n i k.

142. Wskaż czasowniki:

Chłop jeden orał raz pod borem. Kiedy na południe woły z jarzma wyłożył i puścił na trawę, zdrzemnął się pod krzakiem, a woły tymczasem poszły do lasu i gdzieś tam zginęły. Zafrasował się chłopowina i szukał ich całą noc po borze. Chodzi po krzakach, szuka, ale napróżno. Ale gdy tak chodzi, przypadkiem wleciał mu kwiat paproci do buta. Nie wiedział on o tem, ale skoro się to stało, zobaczył swoje woły. Patrzy w drugą stronę, aż pokazują się mu skarby. Ucieszył się chłopowina, a że się zmęczył, więc powiada: „Pójdę teraz do chałupy, prześpię się, a jutro rano przyjdę po woły i wykopię te skarby”. Poszedł do domu, ale kiedy się kładł, zdjął buty. Kwiat paproci z buta wypadł, a biedny chłopowina zapomniał o pieniądzach, a wołów już nie odnalazł.

143. Do podanych niżej rzeczowników dodaj odpowiednie przymiotniki i czasowniki:

Pies.—Kot.—Koń.—Las.—Rzeka.—Morze.—Deszcz.—Śnieg.—Chmura.

144. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę na czas, który one oznaczają:

Panna młoda jak jagoda, stoi we drzwiach, płacze: „Kiedy ja cię w naszej chacie tu znowu obaczę”? Przed dziewczyną, przed maliną stoi chłopak zbrojny, a koń wrony rwie się niespokojny. Ciężka droga, bo na wroga.—Nie rwij się, koniku! W krwawem polu w srogim boju legnie was bez liku: „Idź, gdy trzeba. Niech cię nieba, niech cię Bóg prowadzi! Lecz ten krzyżyk i szkaplerzyk w boju nie zawadzi. Za wygraną zmów co rano trzy Zdrowaś i Wierzę. Kto pobożny i ostrożny, tego i Bóg strzeże”. Rzekła, płacze. Wrona krąży, a to wrzask złowrogi. Nie pomoże święty Boże: kraj nad wszystko drogi. Przyjął krzyżyk i szkaplerzyk, westchnął, dosiadł konia—skinął głową: „Bądź mi zdrową!” i ruszył wzdłuż błonia. Ale prędzej z szarej przędzy srebrna nić wypłynie, niż we swaty do tej chaty Staś kiedy zawinie.

145. W podanych niżej zdaniach zwróć uwagę na podmioty i końcówki czasowników, które się z temi podmiotami łączą:

Ja uważam, a czy ty uważasz?—On uważa.—Uczeń uważa.—Cieszę się twojem zdrowiem, a czy ty się cieszysz?—Zdrowie twoje cieszy mię.—Martwi mię twoja nieuwaga, a czy ty się nią martwisz? Ja się nią martwię. — Mile wspominam nasze zabawy, a czy ty je wspominasz? On je ciągle wspomina.

146. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, w jakich osobach są one użyte:

Śpiewak wita wasze strony: niechaj będzie pochwalony! Pokój z domem tym! Śpiewak wita w ojców wierze, a kto w dom go przyjmie szczerze, pieśń i Pan Bóg z nim! Pieśń ojczysta, narodowa, prosta, rzewna a surowa, jak nasz lud i czas; a więc w imię pieśni waszej, dziejów waszych i krwi waszej witam, witam was! Lubię tylko powitanie, niech też po mnie tu zostanie ten jedyny ślad, byście rzekli: Tu przebywał, tutaj Janusz nam zaśpiewał i gdzieś ruszył w świat.

147. W podanych szeregach czasowników zwróć uwagę na zachodzącą między nimi różnicę:

piszę—piszemy	czytam—czytamy
piszesz—piszecie	czytasz—czytacie
pisze—piszą	czyta—czytają
patrzę—patrzymy	
patrzysz—patrzycie	
patrzy—patrzą.	

148. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, w jakiej liczbie zostały one użyte:

Kurz się drogą bałwani, świat tumany ciemią¹⁾; jada, jada ułani sandomierską ziemią. „Wszyscy święci anieli, cały pułk już minął! Gdzieście brata podzieli?” „Zginął, rzekli, zginął”.

149. Przepisz, podkreśl czasowniki i oznacz czas, osobę i liczbę:

A wtem znowu ktoś jedzie: dwóch ułanów czesze²⁾. Jeden z nich konia wiedzie, drugi ognia krzesze. Koń się szarpnął przed górką, zarżał, zerwał wodze i po-

¹⁾ zaciemniają; ²⁾ szybko biegnie.

leciał po drodze co wyskok w podwórko. O, dla Boga, dla Boga! skądże go tu macie? Wszak to konik po bracie! Oj, sierotą już chata, kiedy on zabity! Gdzieżś podział mi brata, koniu jabłkowity?" A obadwa ułani w podwórko przybyli i obadwa stroskani na dziewczynę patrzyli. „Zatrzymajcie go sobie, nikt go wam nie bierze. Oj, wasz Janek już w grobie, tu jego szkaplerze”.

150. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, czy wszystkie one mają formy osoby:

Słońce krwawo zachodzi.—Zachodzące słońce rzucało krwawe promienie. — Promienie zachodzącego słońca rzucały krwawe blaski. — Słońce, zachodząc, rzucało zdala krwawe blaski. — Słońce zaczynało już zachodzić.—On lubił często wspominać swej młodości czasy.— On wspominał często swej młodości czasy.— Wspominaliśmy często swej młodości czasy. — Spędzaliśmy nieraz całe wieczory, wspominając swej młodości czasy.

151. Zastanów się, na czym polega różnica w odmianie między czasownikami, wymienionymi w podanych niżej szeregach:

Słońce zachodzi. Zachodzące słońce, zachodzącego słońca, Gwiazdy migają. Migające gwiazdy, migającymi gwiazdami, Śnieg bieleje. Bielejący śnieg, na bielejącym śniegu, Dom buduje się. Zbudowany dom, w zbudowanym domu.

Jakie formy mają czasowniki, umieszczone w pierwszej kolumnie i jakie formy znajdujemy w czasownikach drugiej i trzeciej kolumny?

152. W związku z podanymi niżej słowami utwórz imiesłowy przymiotnikowe, według wskazanego wzoru:

Światło gaśnie, — Gasnące światło
Zmrok zapada, —
Las ciemnieje, —
Mgły powstają, —
Strumień szemrze, —
Przeczytałem książkę, — przeczytana książka
Napisałem list, —
Wysłałem list, —
Zaprosiłem gości, —
Zamknąłem okno, —
Otworzyłem drzwi, —

153. Wskaż słowa i imiesłowy przymiotnikowe:

Samosierra ¹⁾. Szwadron ²⁾ nasz przy cesarzu ³⁾ w służbie był od świtu. Nieprzyjaciół zasłonił drogę do Madrytu. Kanonierzy ⁴⁾ hiszpańskie przy dymiących działach nie spoczęły na chwilę zosobna lub razem, a krzyżowym nas ogniem z wyżyn Samosierry prażyły rozsypane celne tyraljery ⁵⁾. Ranek był zimny; mgła, jak to zwykle bywa w górach, spowiła okolicę w swych, wilgotnych chmurach. Słońce jeszcze nie wzeszło. Wszystkie drogi na góry zalała piechota. Gościńcem szły harmaty, lśniące jak ze złota, a za nimi pułki jazdy, ściśnięte w kolumnę. Z konnicą był sam cesarz. Stał i patrzył spokojnie. Hiszpan trzymał się krzepko. Raz wraz w pułki cesarskie, gdyby w żywe morze, wpada bomba rycząca, głębią jego porze. I począł żołnierz szemrać: „Nie przejdziemy tędy”.

¹⁾ Samosierra — wawóz w Hiszpanji, zasłaniający wojskom Napoleona drogę na Madryt; tam w r. 1809 legjony polskie okryły się nieśmiertelną sławą; ²⁾ oddział jazdy; ³⁾ Napoleonie; ⁴⁾ kanonier-żołnierz, obsługujący armatę; ⁵⁾ strzelcy.

154. Przepisz, podkreśl słowa osobowe raz, a imiesłowy—dwa razy:

Nagle cesarz nadjechał. Pękające granaty ryły granit twardy. Wtem szwadron przebiegł płomień, kuzawą okryty. Nadleciał pędem major od cesarskiej świty. „Kapitanie!—zakrzyknął—komenda cesarska: wskok szarżować ¹⁾ na wawóz i wziąć działobitnię. Niech żyje cesarz!” Myśmy ryknęli: „Niech żyje!” Wpadliśmy w wawóz. Gnamy... Rąbiem, jak szatany. Z przed kopyt ogłupiałe zmykają Hiszpany. Wskok, wskok, wskok, do czarta! Bateria jedna, druga i trzecia, i czwarta zdobyta! Kozietulski w najpierwszym momencie stracił konia i runął na wawożu skręcie. Nie zginął. Wstał i pieszo pobiegł do ataku. Dziewanowski z Rowickim zostali na szlaku ²⁾. Rudowski na armacie legł, przez siebie wziętej. Krzyżanowski zabity, Krasiński pocięty! A przy czwartej baterji, posoką zbryzganej, mdlał dzielny Niegolewski z jedenastu rany. Jam się ocknął w krwi cały na ostatniem dziale.

155. Czynności i stany, wskazane w podanych niżej słowach, oznacz w ten sposób, żeby nie wskazywać na tego, kto je wykonywa lub kto im podlega:

Ptak *śpiewa*,—*śpiewanie*, *śpiewać*.

Ptak *lata*, —

Ryba *pływa*, —

Człowiek *chodzi*, —

Człowiek *myśli*, *pracuje*, *walczy*, —

156. Utwórz bezokoliczniki w następujących czasownikach:

¹⁾ szarża—atak jazdy; ²⁾ szlak—droga, gościniec

Rwę — kraję — ryję — kopię — grabię — orzę — sieję —
bronuję — żnę — rznę — piluję — rąbię — tłukę — piekę —
mogę — strzegę.

157. Jakie zakończenie mają bezokoliczniki polskie?

158. W podanem niżej zestawieniu zastanów się,
na czym polega różnica między formami czasownika,
wyróżnionemi tłustym drukiem:

Zachodzące* słońce świeciło.** — ***Słońce, zachodząc,
świeciło.

Czy wyraz *zachodząc* odmienia się? Czy ma on formy przypadków lub osób? A czy imiesłów przymiotnikowy odmienia się? Z jakim wyrazem łączy się imiesłów *zachodzące* i z jakim się wiąże wyraz *zachodząc*?

Co oznacza wyraz *zachodząc*?

Co oznacza wyraz *świeci*?

Więc na czyją właściwość wskazuje wyraz *zachodząc*?

Jak się nazywają wyrazy, oznaczające właściwości czynności i stanów?

Więc znaczenie jakiej części mowy ma wyraz *zachodząc*?

159. W związku z podanemi słowami utwórz imiesłowy przysłówkowe, według wskazanego wzoru:

piszę — pisząc, zebrał — zebrawszy,
przyszedł — przyszedłszy,

czytam — wziął — przybiegł —

rysuję — ukrył — upadł —

maluję — schował — zaniósł —

szyję — zamknął — zawiózł —

160. Wskaż imiesłowy przysłówkowe i bezokoliczniki:

Żyć to pracować. — Cierpieć dla ludzi jest cnotą. —
Lepiej zyskać setnego przyjaciela, niż pierwszego nie-
przyjaciela. — Kto, patrząc, nie widzi, ten źle patrzy. —

Kto, słuchając, nie słyszy, ten źle słucha. — Szanując innych, uczymy się szanować samych siebie. — Sumienie wykonywając cudze rozkazy, sami uczymy się rozkazywać. — Kto, śpiewając, się modli, ten dwa razy się modli.

161. Napisz trzy zdania z bezokolicznikiem i trzy takie zdania, w którychby był użyty imiesłów przyśłówkowy.

162. Zastanów się, na czym polega różnica między słowami, zestawionemi w podanych niżej szeregach:

Uczeń pisze. — Uczeń pisałby, gdyby miał zeszyt. — Piszcie. Słuchałem twego opowiadania.

Słuchałbym twego opowiadania, ale mi czas na to nie pozwala.

Słuchaj mojego opowiadania!

163. Przytocz kilka słów w trybie orzekającym.

164. Daj kilka przykładów na tryb przypuszczający.

165. Wymień kilka słów w trybie rozkazującym.

166. Wskaż tryby czasowników:

Nie czyń drugiemu, co tobie niemiłe! — Człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi. — Człowiek mierzy, Pan Bóg uderzy. — Świeć przykładem, jaśniej cnotą! — Módl się i pracuj! — Trzy razy odmierz, a raz ukraj! — Dałbyś mi pokój! — Zaszlibyście kiedy do mnie! — Kto dobrze umierzy, dobrze trafi. — Bądź szczęśliwy! — Oby ci nieba zawsze pomagały!

167. Zastanów się, na czym polega różnica między słowami, zestawionemi w przytoczonych niżej szeregach. Wskaż osobę podmiotu i zwróć uwagę, czy ona wykonywa czynność orzeczenia, czy też tylko odbiera jej skutki:

Matka pieści syna—Matka jest pieszczona przez syna.

Matka całuje syna—Matka jest całowana przez syna.

168. Wskaż stronę czynną i bierną:

Dobre mi chęciami piekło jest brukowane.—Nieodrazu Kraków został zbudowany. — Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje.—Kto kocha i szanuje ludzi, ten sam bywa kochany i szanowany. — O co nie dbamy, zapominamy. — Co zostało zaniedbane, prędko bywa zapomniane.

Wymień jaki czasownik i użyj go w stronie czynnej i biernej.

169. Przepisz, podkreśl słowa i oznacz ich tryb i stronę:

Wstań, o dziecię, idź na pole, gdzie pot ludu wsiąka w rolę, gdzie pod naszym jasnym niebem kłosa brzęczą żytnim chlebem, jako harfy szklane. Idź i słuchaj, a w tym szumie może serce twoje zrozumieć, jakie to tam rosy świecą, jak masz uczyć dolę kmiecia i chłopską sukmanę.

IV. Przysłówek.

170. Wskaż przysłówki:

Piękna jest noc na stepie! Nieraz uciszą się wiatry. Głęboko roztwiera się niebo i ślicznie wyiskrza się mleczna droga. Koń rzeźwi się chłodem i strzyże czujnie uszyna, a głucho na milę tętni ziemia pod kopytami tabunu. Za łupem niespokojnie uganiają się ziemne sowy. Przepiórki zcicha kwilą; bąk wodny grubo huka po trzcinach. Równie i płasko leży świat stepowy. Mgły lekko słać się poczynają; gwiazdy

powoli bledną, ogniska nieznacznie popieleją. A gdy słońce podejdzie, zrywa się znowu wichur stepowy od wschodu. Kto nie widział nigdy stepu, ten nie poznał wszystkich piękności natury.

V. Z a i m e k.

171. Wskaż wyrazy, oznaczające osoby i rzeczy i wyróżnij w nich rzeczowniki i wyrazy, które zastępują rzeczowniki:

Skwarzyła słońca letniego pożoga; od niej ptaki w zbożowym ukryły się lasku; tamte leżą w murawie, te kąpią się w piasku. — Cóż to znaczy? — Co to będzie? — On mówi o sobie. — Błogosławiony ten, kto ma serce. — Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje. — Chłopiec uczy się. — Niema kamienia na tych polach, któregoby moja nie trąciła stopa. — Co z wozu spadło, to przepadło. — Bliżej coś się ruszyło. — Wszyscy wstali od stołu. — Każdy groźnie spoziera i pokręca węża.

172. Ułóż zdanie tak, żeby w niem był użyty zaimiek.

173. Wskaż zaimki:

Przed pięćdziesięciu czy więcej laty żył w jednej wiosce młodzian bogaty, hoży, wesóły, jeden z tych ludzi, którego serca nie nie wystudzi. Więc wszyscy brata widzieli w Janku, a on zajęty był bezustanku: temu, owemu, czy to czy owo. Kochał swą wioskę, chlubił się wioską, kochał rodziców duszą synowską. I z tą miłością rodzinnej ziemi dobrze mu było między swoimi. Bywało we wsi śmierć kogoś bierze, Janek, jak dziecko, spłacze się szczerze. Zato gdy we

wsi jakaś hulanka, za siódmą górą posłyszysz Janka. On na weselach za družbę stanie, on pierwszy oracz na dworskim łanie, przodowy kosiarz na sianożęci, nigdy mu nie brak siły i chęci.

174. Wskaż zaimki:

Każdy się uczył niewiedzieć czego.—On siebie sam nie pojmuje.—Cóż to znaczy?—Ten bije, tamten odbija; tamten się chyla, ten na palce podnosi.—Wkoło nich ciągnęły się lasy. — Nic tu nie widzę dokoła. — Śliczny kraj opuściłem i może już do niego nigdy nie wrócę.—Co się u was dzieje?

Nie działo się w Dobrzymnie nic bez Maćka rady.—Przynosi to zaszczyt pańskiemu doświadczeniu.—Pomiędzy Niemcami był wajdelota litewski; ten często mię wabił do siebie; on mię często ku brzegom Niemna siniego prowadził. — Jest przecie na świecie człowiek, który przytuli moje drogie dziecią.

175. Wskaż zaimki osobowe:

Pan strzelił, trafił kaczkę, pies dostał i dobił; a gdy spostrzegł brytana, który nic nie robił, zgrzytnął zębami: „My tylko sami, wyżły legawe, dajem wam strawę, a wy śpicie, leniuchy!” — „Patrz na moje łańcuchy—rzekł brytan, stróż domowy.—Gdy ty idziesz na lowy, ja nic wprawdzie nie robię; ale gdy w nocnej dobie do wczasu¹⁾ się sposobisz i nic wtedy nie robisz, ja pana, ciebie, dom strzegę!”

176. Co oznacza wyraz *ja*?

177. Jakie znaczenie ma wyraz *ty*?

178. Co może oznaczać wyraz *my*?

179. Jakie znaczenie może mieć wyraz *wy*?

¹⁾ wczas = wypoczynek.

180. Wskaż zaimki i określ, do jakiej klasy one należą:

Pewien król miał wielkie królestwo, pełne wszelkiego bogactwa. Miasta w tem królestwie były także znaczne i bogate. Ale król bogactwem swoim się nie cieszył. „Co mi tam po zbożu—mówił—albo i po tych lasach i po tych rybach w rzece i po tych stadach, kiedy ja to muszę wywozić do swoich sąsiadów za złoto, bo go u siebie nie mam. Pewnego dnia król spotkał na drodze bogatych kupców. Król obejrzał wszystkie ich towary i powiedział: „Na nic mi wasze towary, bo mi potrzeba złota, żebym niem mógł z bogacić siebie i cały mój naród”. Był między kupcami staruszek jeden mądry. Staruszek ten wystąpił naprzód i rzekł: „Mam ja w worku takie nasienie, z którego złoto wyrasta”. Król bardzo się ucieszył. Naza jutrz dano znać, że w ten a w ten dzień król sam będzie takie ziarno siał, z którego wyrasta złoto. Zadziwił się naród cały na tę nowinę; zbiegli się wszyscy na owo pole patrzeć, jak też to cudne ziarno wygląda. Król brał z mieszka owo ziarno cudowne i rzucał je w pulchną ziemię.

181. Przepisz, podkreślając zaimki:

Po niejakiś czasie spojrzy król pewnego ranka na to pole, aż tu niebieszczu się ono, jak to niebo nad ziemią. Zamiast złota wyrósł śliczny len. Król się rozgniewał i kazał przyprowadzić starego kupca. „Królu, rzekł staruszek, to jest owo złoto, które z owego ziarna wyrość miało. Ze lnu płótno tkać można, a płótno jest poratowaniem ubóstwa i niedostatku”. Król dziękował starcowi: „Złota chciałem,

a ty mi lepszą rzecz dałeś, bo w tym lnie cały mój lud ubogi chodzić będzie”.

182. Wskaż zaimki i określ ich liczbę i przypadek:

Będzie to, co Bóg da. — Bojaźliwy nie wielkiego nie sprawi. — Wszyscy odpowiadają za swoje błędy. — Kto niepotrzebnie kupuje, ten sam siebie oszukuje. — Cudzą szkodą nikt się nie z bogaci. — Dobry człowiek nie krzywdzi nikogo. — Człowiek bez cnoty, uroda bez serca, serce bez siły za nic nie stoją. — Komu w drogę, temu czas. — Ci, którzy źle robią, sami sobie szkodzą.

183. W podanych niżej przykładach zaimki, położone w liczbie pojedynczej, użyj w liczbie mnogiej według wskazanego wzoru:

Na stawie pływały kaczki; ta (te) szukała (-y) żeru, tamta (tamte) krążyła (-y) po wodzie. — Po południu przyjechali do nas goście; ten bawił się w domu, tamten wyszedł do ogrodu. — Dzieci wróciły z lasu; każde miało dzbanek jagód. — Goście wrócili ze spaceru; każdy był bardzo wesoły. — W sadzie rosły piękne drzewa; każde miało owoce. — Z pola wracały żniwiarki; każda niosła sierp w rękę. — W tygodniu jest siedem dni; który z nich jest dla ciebie najprzyjemniejszy? — Masz wielu kolegów; który jest dla ciebie najmilszy? — Czytałeś niejedną książkę; która ci się najwięcej podobała?

184. Jaką postać mają w mianowniku liczby mnogiej zaimki: *ten, ta, to; tamten, tamta, tamto; wszystek, wszystka, wszystko; który, która, które?*

185. W podanych niżej przykładach w miejscach, gdzie są położone kreski, użyj odpowiedniej formy zaimka *on, ona, ono*:

Chłopcy wrócili z dalekiej wycieczki, byli — do-
syć zmęczeni i zakurzeni.—Do starego kościoła weszli
podróżni, zwiedzali — pamiątki historyczne. — Kłęby
dymu buchnęły po gmachu, w jednej chwili zasło-
niły—wszystko.—Dobre dziewczyny pomagały matce
w pracy, były—dla niej prawdziwą wyręką.—Widno-
krąg zasłoniły ciężkie chmury, wróżą—wielką burzę.—
Z bagien powstały wiotkie mgły, snują się — powoli
nad ziemią. — Ptaki ucichły i pochowały się po gnia-
zdach; jak—czują zbliżającą się burzę!—Konie ruszyły
rażno; jak — wiedzą, kiedy wracają do domu!

186. Przepisz i podkreśl formy osobowo-męskie
zaimków raz, a formy rzeczowe—dwa razy:

Niewszyscy wiedzą, co sąsiedzi jedzą. — Ci się ba-
wią, tamci pracują. — Wszyscy go chwala, a nikt nie
gani. — Oni go się boją, ale kochają. — Tamci wyszli,
oi weszli.—Te wyszły, tamte weszły.—Niema już jaskó-
łek; wszystkie już odleciały.—Przyłóż do nauk pilno-
ści, doprowadzą cię one do godności.

187. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę
na biernik liczby pojed. zaimka *on*:

Czy znasz mojego przyjaciela? — Znam go bardzo
dobrze.

Czy widziałeś naszego nauczyciela? — Widziałem go
wczoraj.

Od kogo dostałeś tego pięknego konia? — Dostałem
go od wuja.

Po długiej suszy spadł nareszcie deszcz.—Wyczeki-
waliśmy go z upragnieniem.

Miasto nasze ma piękne okolice, otaczają je malowni-
cze wzgórza.

Dzieci znalazły przy drodze małe pisklę i przyniosły
je do domu.

Napisałem ćwiczenie i pokazałem je nauczycielowi.

188. W przytoczonych niżej zdaniach na miejsce kresek połącz, gdzie należy, formy *go* i *je*:

Miłe i piękne jest nasze miasto, kocham—bardzo.—
Nasz nauczyciel jest dobry i wyrozumiały, kochamy—
wszyscy.—Drzewo spróchniało ze starości, więc trzeba — ścinać. — Za ogrodem rósł mały laszek sosnowy,
lubiłem—często odwiedzać. — Słyszeliśmy skowronka,
ale — nie widzieliśmy, bo się wzbił bardzo wysoko.—
Słońce przestało świecić, zakryła — czarna chmura. —
Powietrze było duszne, wypełniała — gęsta mgła. —
Zboże już dojrzało, trzeba—żąć.—Słowo z ust wyleci,
ale nie wróci: zastanów się, nim—powiesz. — Znaleźli-
śmy w polu opuszczone pisklę i postanowiliśmy—wy-
hodować.—Przyjechał miły gość, witaliśmy — serdecz-
nie.—Założyliśmy ogródek i otoczyli — płotem. — On
jest grzecznym chłopcem, więc — wszyscy kochają. —
Szczęście samo nie przychodzi, trzeba—zdobywać.

189. Jaka jest różnica w użyciu form *go* i *je*?

190. Przytocz kilka zdań, w którychby był użyty
zaimek *go*.

191. Daj przykłady (w zdaniach) na użycie zaim-
ka *je*.

192. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę
na biernik liczby mnogiej zaimka *on*:

Kto bliźnich kocha, ten ich czynem kocha. — Kto
sąsiadom rad, ten ich miłe widzi. — Kto chce wrogów
zwyciężyć, musi ich własną bronią pobić. — Kto się
w pięknych koniach lubuje, niech je pięknie utrzy-

muje.—Kto chce błędów poniechać, niech je przedtem dobrze pozna. — Kto bicz na innych kręci, ten je często sam na sobie poczuje. — Kto chce mieć dobre drogi, niech je często naprawia.—Kto dzieciom zbyt-
nio folguje, ten je często popsuje.—Kto ziarna rzuca
w ziemię, ten je później zbiera.

193. W przytoczonych niżej zdaniach na miejsce kresek połów, gdzie należy, formy *ich* i *je*:

Kto się z gośćmi mile bawi, ten — rad widzi.—Kto
sieje kłótnie, ten—później zbiera.—Kto nauki zdoby-
wa, ten—umie cenić.—Kto chce, żeby go ludzie sza-
nowali, musi—także szanować.—Kto lubi książki, ten—
z przyjemnością czyta.—Kto ma szczerych przyjaciół,
ten—szczerze kocha.—Kto ma przyrodzone zdolności,
ten — ćwiczyć i rozwijać powinien. — Kto ma miłe
wspomnienia, ten — rad przypomina.

194. Jaka jest różnica w użyciu form *ich* i *je*?

195. Daj przykład (w zdaniu) na użycie formy *ich*.

196. Użyj w zdaniu formy *je*.

VI. L i c z e b n i k.

197. Wskaż liczebnik:

O godzinie siódmej wieczorem zamknięto kościół.—
Zegar bił na ścianie godziny dziesiątą, jedenastą, aż
nakoniec i dwunastą uderzył.—Oboje uklękli i pacierz
zmówili.—Już naprzeciw księżycy gwiazda jedna, dru-
ga błysnęła, już ich tysiąc, już milion mruga. — Ode-
zwały się chórem podwójnym dwa stawy. — Trzy pa-
górki wznoszą się wśród rozległej równiny. — Sypały
się miliony iskier. — O dwa tysiące kroków zamek
stał za domem. — Wyjechałem o godzinie dwunastej

w południe.—Jechali trzy dni i dwie noce, a trzeciego wieczora wjechali w ogromną puszcę. — Dzień szóstygo listopada jest dniem moich urodzin. — Mam czworo rodzeństwa. — Jest na to dwojaki sposób. — Miesiąc ma półpięta tygodnia.—Dwojaka robota Panu Bogu niemiła.

198. Daj kilka przykładów na liczebniki ilościowe i porządkowe.

199. W związku z podanemi niżej liczebnikami ilościowymi utwórz odpowiednie porządkowe:

3 okna	10 chłopców	6 miesięcy
5 ławek	4 ludzi	2 lata.

200. W związku z podanemi niżej liczebnikami porządkowymi utwórz odpowiednie ilościowe:

czwarty szczebel, piąty koń, dwudzieste krzesło,
drugie piętro, piąty żołnierz, dwudziesty człowiek.

201. Do podanych niżej rzeczowników dodaj wskazane w cyfrach liczby: 2 *rodziców*, 3 *rodzeństwa*, 5 *dzieci*, 6 *piskląt*; 5 *nożyczek*, 6 *obcęgów*, 5 *grabi*, 6 *wideł*, 5 *ust*.

202. Wskaż liczebniki porządkowe, główne, ułamkowe, mnożne i wielorakie:

Przed siedmiu laty — tak opowiadał stary myśliwy — przybyły w te strony dwa stada wilków; każde liczyło około dwunastu sztuk. Dwudziestego stycznia jedno stado podeszło nocą do wsi. Wilki podkopały się do chlewa i pożarły cztery sztuki świń. Nazajutrz, dwudziestego pierwszego stycznia, zrobiliśmy polowanie. Wyszło w naganek około czterdziestu ludzi z drągami i widłami, strzelców było ze dwudziestu. Nigdy tego nie zapomnę, jak spudłowałem wtedy o półpięta kroku. Wilki rozbiły się podczas obławy; jeden

wilk nawet znikł bez śladu. Ubito już trzy, a pięć przerwało się przez łańcuch obławników. Na mnie wyparowały odrazu aż cztery wilki. Na przedzie szło ogromne wilczyisko. Zwierz kroczył wolno i spokojnie, naraz stanął i w trzykrotnym susie znalazł się prawie tuż przy mnie. Wypaliłem mu z dwururki prosto w ślepie. Rozległ się podwójny huk, ale wilk szedł dalej. Gdy przebiegał koło drzewa, za którym stałem, usłyszałem trzykrotny zgrzyt zębami. Zwierz najeżył kudły na sfałdowanym w podwójnym pierścieniu karku i poszedł. Strzeliłem po raz drugi i znów chybiłem. Zrobiłem trzykrotny znak krzyża i pomyślałem, czy to nie był wilkołak, to jest zła dusza w wilczej skórze. Niestety, dwojakiej odpowiedzi na to pytanie być nie mogło, bo nigdy mi się nic podobnego nie zdarzyło.

VII. Wyrazy niesamodzielne.

203. W podanych poniżej zdaniach zastanów się, które wyrazy mają znaczenie samodzielne, a które takiego znaczenia nie mają:

Bez lejca na wóz, bez wiosła na wodę, bez ostróg na konia nie siadaj!—Za lata zbieraj na zimę.—Szedł przez las, a drzew nie widział.—Ogień i woda dobry słudzy, ale źli gospodarze. — Bóg nierychliwy, ale sprawiedliwy.

Czy wyrazy: *bez, na, za, przez... a, i, lecz, ale...* mają poza zdaniem jakieś samoistne znaczenie?

204. W podanych niżej zdaniach wskaż wyrazy niesamodzielne i zwróć uwagę, co one łączą, czy tylko oddzielne wyrazy, czy też całe zdania:

Południe było ciche i gorące.—Wstawały wiotkie i lekkie mgiełki.—Tu i owdzie ukazały się chmury.—Nagle ciemność zasłoniła wioskę i pola.—Zaległa martwa cisza i nastąpiła ciemność.—Spadł drobny ale gęsty grad. — Ludzie pośpiesznie uciekali do domów, ale nie zostawili nic w polu.—Niebo na zachodzie zaczęło się wyjaśniać, a po chwili deszcz się uciszył.

205. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż spójniki i przyimki:

Na niebie płoną tu i owdzie łuny. — Co chwila jedno działa bądź błysnie, bądź zagrmi. — Bądź ty, bądź ja pójdziemy. — Droga to wila się w górę, to spuszczała się nadół.—Co chwila przejeżdżała to fura, to bryczka. — Przed nami roztaczał się krajobraz piękny, ale dziki. — Był to wódz dzielny, jednak nieszczęśliwy. — Pogoda była śliczna, przesiedzieliśmy jednak cały dzień w domu.

206. W podanych niżej zdaniach oddziel podmiot od orzeczenia i wskaż wyrazy, które zawierają właściwą treść orzeczenia:

Śnieg jest biały. — Lód jest zimny. — Słońce jest ciepłe.—Pogoda była prześliczna. — On został żołnierzem.

207. Wskaż słowa posiłkowe i zastanów się, kiedy bywają one używane:

Czas wczoraj był brzydki, niebo było pochmurne. Dziś pogoda jest ładna, niebo jest czyste.—Ja jestem nauczycielem, a ty będziesz żołnierzem.

208. Rozbierz podane niżej zdania i zwróć uwagę, czy wyrazy: *jest, był, będzie, został...* mają zawsze znaczenie słów posiłkowych:

Bóg jest wszędzie.—Bóg jest sprawiedliwy.—Nauczyciel był już w klasie.—Nauczyciel był w zrozumia-

ly.—On został w domu.—On został uczniem.—Jutro będzie pogoda.—On będzie grzeczny.

209. Daj przykłady na wyrazy: *jest, był* i t. d., użyte w znaczeniu czasowników i słów posiłkowych.

210. W podanych niżej zestawieniach zwróć uwagę na różnicę znaczeniową wyrazów:

słuchasz : czy słuchasz?—umiesz : czy umiesz?

powiedz! : powiedzno!—chodź! : chodźno!

daj! : dajże!—weź! : weźże!

czyta : niech czyta!—pisze : niech pisze!

211. Wskaż partykuły (wyrazki):

Dajże mi pokój!—Chodźno tutaj!—Czy byłeś w Krakowie?—Niech Bóg czuwa nad tobą!—Czy nikt cię nie odwiedza?—Masz przecież przyjaciół.

212. Daj kilka przykładów na użycie wyrazków.

NAUKA O GŁOSKACH.

I. Sposób powstawania głosów.

213. Co to jest?¹⁾

214. Co teraz słyszycie?

215. Czy nie słyszeliście innych głosów? Jakie jeszcze znacie przedmioty, które wydają głosy?

216. Czy zwierzęta wydają głosy?

217. Jak nazywasz głosy, wydawane przez znane ci zwierzęta?

¹⁾ Nauczyciel pokazuje dzieciom dzwonek. Po otrzymaniu odpowiedzi na pierwsze pytanie dzwoni.

218. Czy *szum* wiatru, *plusk* wody, *szmer* lub *szelest* liści, *trzask* ognia, *huk* piorunu, *szczęk* żelaza są dźwiękami?

219. Zapomocą jakiego zmysłu poznajemy głosy?

220. Czy ludzie wydają głosy? Z czego się składa mowa ludzka?

221. Jak powstają głosy? Czego potrzeba, żeby głos powstał?

a. Czy wszyscy słyszą? Dlaczego niektórzy ludzie nie słyszą? Czego więc przedewszystkiem potrzeba, ażebyśmy słyszeli?

b. Czy posiadanie zdrowych uszu wystarcza, abyśmy słyszeli głosy? Czy macie zdrowe uszy? A czy zawsze dochodzą was głosy? Czy nigdy nie przebywaliście w ciszy? Oto, teraz w klasie jest zupełna cisza. Ale uważajcie, co teraz robię!¹⁾ Skąd powstał ten głos? Wiecie, że zewsząd otacza nas powietrze, bez którego nie moglibyśmy żyć. Otóż wskutek gwałtownego zsunięcia dłoni znajdujące się między nami powietrze uległo nagłemu zgęszczeniu, a powietrze z zewnątrz stało się wskutek tego rzadszem. W ten sposób znalazły się obok siebie dwie warstwy powietrza różnej gęstości. Warstwy te mieszają się z sobą i wywołują wskutek tego falowanie. Dzieje się tu mniej więcej to samo, co łatwo możemy zobaczyć, gdy, na przykład, do herbaty nalejemy śmietanki lub mleka²⁾.

¹⁾ Nauczyciel klaszcze w dłonie; ²⁾ pożądanoby było, aby nauczyciel doświadczenie to pokazał dzieciom.

II. Narządy mowy i ich czynności.

222. W jaki sposób poznajesz, że człowiek mówi? Czy tylko zapomocą słuchu? Gdy patrzysz na dwóch ludzi, z których jeden mówi, a drugi milczy, w jaki sposób rozpoznajesz, który z nich mówi?

Czem poruszasz podczas mówienia?

223. Przypatrz się podanym na rys. 1 narządom mowy (str. 31).

224. Zastanówmy się, do czego nam służy narząd oddechowy i jakie ma on znaczenie przy wytwarzaniu głosek.

a. Oddychajcie wolno i głęboko i zwróćcie uwagę, co się dzieje podczas tej czynności z płucami.

b. Co się dzieje w chwili, gdy rozszerzamy płuca i co następuje, gdy je kurczymy?

c. Z jakich ruchów składa się czynność oddychania?

225. Zasłóńcie uszy dłońmi i wymawiajcie wyraźnie, głośno i przeciągle: *s—z, sz—ż, c—dz, cz—dż*. Czy nie dostrzegacie jakiej różnicy?

Czy podczas wymawiania *s, ż, dz, dż* nie wyczuwacie wyraźnego dudnienia w uszach? Czy czujecie to samo

Położenie ust przy a.

Położenie ust przy *f, w*.

dudnienie, gdy wymawiacie *s, sz, c, cz*?

226. Jaka jest różnica między *f : w, ś : ź, dź : ć, d : t, k : g*?

227. Jakiego rodzaju są głoski: *s, c, sz, cz*, dźwięczne czy bezdźwięczne?

228. Jak brzmią głoski dźwięczne, odpowiadające bezdźwięcznym *s, c, sz, cz*?

229. Jakie głoski bezdźwięczne odpowiadają dźwięcznym *b, d, g*?

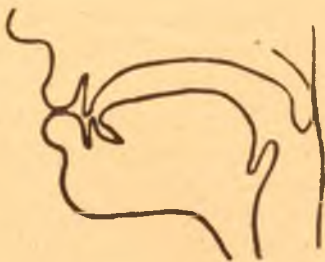
230. Wymawiajcie razem ze mną wyraźnie i przeciągle głoskę *a* i patrzcie na moje usta.

Czy przy wymawianiu głoski *a* jama ustna jest otwarta czy zamknięta?

231. Wymawiajcie wraz ze mną spółgłoskę *p* i patrzcie na moje usta.

Czy przy wymawianiu głoski *p* zamykamy usta?

232. Wymawiajmy teraz głoskę *b*. Czy jama ustna przy wymawianiu tej głoski jest otwarta czy zamknięta?

Położenie ust przy *p, b*.

233. Kto ma lusterko, niech w nie spojrzy i wymawia wraz ze mną wyraźnie i przeciągle głoskę *f*.

Czy otwór jamy ustnej przy wymawianiu tej głoski jest zamknięty, rozarty czy też cokolwiek tylko przymknięty?

234. Wymawiajcie głoskę *w* i zwróćcie uwagę na to samo.

235. Przyjrzyj się podanym na str. 97 i 98 rysunkom i zwróć uwagę, w jakim położeniu znajduje się jama ustna podczas wymawiania głosek *a*, *f*, *w*, *b*, *p*.

236. Jakie należy rozróżniać głoski ze względu na stopień zamknięcia jamy ustnej?

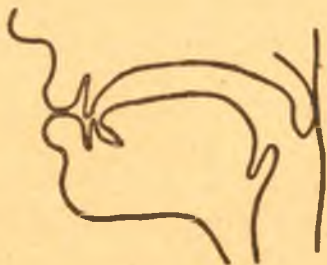
237. Czy samogłoski są głoskami otwartymi, czy zamkniętymi? Do jakiego szeregu głosek zaliczyć należy spółgłoski?

238, 239 ¹⁾

240. Wymów głośno i wyraźnie spółgłoski *t*, *d*, *s*, *z* i przysłuchując się ich brzmieniu, staraj się określić, czy są to spółgłoski zwarte czy szczelinowe.

241. Wymawiajcie wraz ze mną kolejno spółgłoski *b:m*, *b:m*, *b:m*. Jaka jest między nimi różnica? Zasłońcie dłonią usta i przysuńcie lusterko do nosa. Czy przy wymawianiu *b* lusterko potnieje? Zwróćcie uwagę, co się stanie z powierzchnią lusterka, gdy będziemy wymawiali *m*. Zasłońcie dłonią usta i wymawiając *b:m*, patrzcie, co się dzieje z płomieniem zapalki, którą zbliżam do nosa.

¹⁾ Nr. 238, 239 opuszczone.

Położenie jamy ustnej przy wymawianiu *b*.

W jaki sposób możemy kierować wydech raz przez usta tylko, innym razem przez usta i nos? Jaka część narządów mowy jest przytem czynna? Przyjrzyj się podanym obok rysunkom. Jaka jest różnica w położeniu miękkiego podniebienia przy *b* i przy *m*?

242. Jaka jest różnica między spółgłoską *d* a *n*? Od czego ta różnica zależy? Jakie jest położenie miękkiego podniebienia przy *d* i przy *n*?

243. Czy język polski ma tylko spółgłoski nosowe? Jakie mamy samogłoski nosowe?

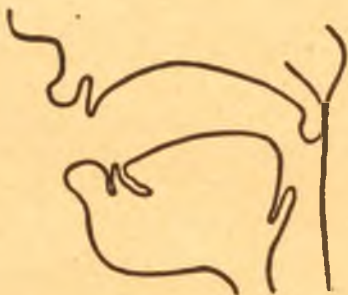
244. Na czym polega różnica między samogłoskami *o* : *ą*? *e* : *ę*? Od jakiego ruchu ta różnica zależy? Jakie jest położenie miękkiego podniebienia przy wymawianiu samogłosek *o*, *e* i *ą*, *ę*?

Położenie jamy ustnej przy *m*.

III. Podział samogłosek.

245. Połóżcie końce palców na język i wymawiajcie wraz ze mną samogłoski *a—e—i*. Jakie ruchy wykonywacie językiem? Czy język się podnosi ku górze, czy opuszcza na dół? Przy której z tych samogłosek język jest najwyżej ku górze wzniesiony i przy której jama ustna jest najbardziej otwarta? Przyjrzyjcie się podanym rysunkom.

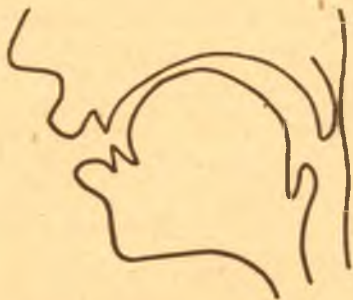
Położenie języka przy *a*.

246. Połóżcie końce palców na język i wymawiajcie wraz ze mną samogłoski *a—o—u*. Jakie ruchy wykonywacie językiem? Czy język wznosi się ku górze, czy opuszcza ku dołowi? Przy której z tych samogłosek język jest najwięcej ku górze wzniesiony i przy której z nich jama ustna jest najszerzej rozwarta?

Położenie języka przy *e*.

Przyjrzyjcie się podanym niżej rysunkom.

Położenie języka przy *i*.

247. Połóżcie palec na język i wymawiajcie ze mną *e—o, i—u*. Jaka część języka podnosi się przy *e, i* i jaka przy *o, u*?

248. Określ, czy samogłoski *ę, a* należą do tylnego czy do przedniego szeregu.

249. Wymawiajcie ze mną samogłoski *e—o, i—u*

i zwróćcie uwagę na układ warg.

250. Na czym polega różnica między samogłoskami *e : ę, o : a*? Od czego ta różnica zależy, ruch jakiego narządu ją wywołuje?

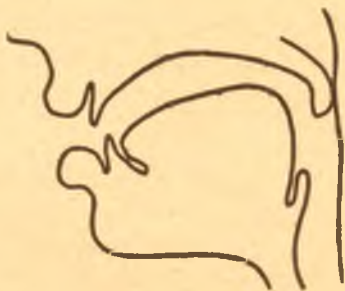
251. Wymawiajcie ze mną głośno i wyraźnie samogłoski: *a, e, ę, i, y, o, a, u*. Czy odczuwacie drgania więzadeł głosowych? Czy samogłoski są głoskami dźwięcznymi czy bezdźwięcznymi?

Położenie języka przy *e*.

252. Przepisz, podkreślając litery, oznaczające samogłoski:

Prawda, cnota a sprawiedliwość na jednym się gnieździe lęgną. — Oliwa nie brata się z wodą. — Niepoprawnym karanie nie pomoże. — Kruk krukowi oka nie wykole. — Niema róży bez kolców.

Położenie języka przy e.

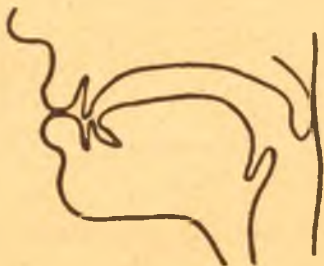
Położenie języka przy u.

253. Z ćwiczenia poprzedniego wypisz 9 liter, oznaczających samogłoski, tak, aby żadna z nich nie powtórzała się dwa razy. Przeczytaj głośno te litery. Czy każda z nich oznacza inną samogłoskę?

Jaka samogłoska bywa dwójako oznaczana w piśmie polskim

IV. Podział spółgłosek.

254. Wymawiajcie ze mną spółgłoski *p : f, t : s, k : ch* i zwróćcie uwagę na właściwe im rozwarcie jamy ustnej! Czy stopień czyli wielkość tego rozwarcia jest wszędzie jednakowa?

Położenie jamy ustnej przy *p*.

Przyjrzyj się podanym niżej rysunkom.

255. Określ miejsce wytwarzania w jamie ustnej spółgłosek *p, f*.

256. Przyjrzyj się podanym niżej rysunkom i określ, w jakim miejscu jamy ustnej następuje zwarcie lub szczelina przy wymawianiu spółgłosek: *t, s, sz, ch*.

257. W ilu miejscach jamy ustnej mogą się tworzyć spółgłoski polskie?

258. W jakim miejscu jamy ustnej tworzą się spółgłoski: *p : b, f : w, s : z, k : g*? Na czym między nimi polega różnica?

Położenie jamy ustnej przy *f*.

Położenie jamy ustnej przy *t*.

Położenie jamy ustnej przy *s*.

259. W jakim miejscu jamy ustnej tworzą się spółgłoski: *t : s*, *d : z*, *k : ch*? Na czym między nimi polega różnica?

260. Wymień kilka spółgłosek zwartych i szczelinowych.

Położenie jamy ustnej przy *k*.

Położenie jamy ustnej przy *ch*.

Położenie jamy ustnej przy *p*.

Położenie jamy ustnej przy *f*.

261. Wymówcie szybko jedną po drugiej spółgłoskę *t* : *s*, *t* : *sz*! Jakie otrzymaliście głoski?

Czy przy wymawianiu *t* powstaje zwarcie czy szczelina? Czy spółgłoski *s* : *sz* są zwarte czy szczelinowe? Więc w jaki sposób powstają spółgłoski *c*, *cz*?

Położenie jamy ustnej przy *s*.

Położenie jamy ustnej przy *sz*.

262. Jaka jest różnica między spółgłoskami: *c* : *dz*, *cz* : *dź*?

Do jakiego szeregu należy zaliczyć spółgłoski *dz*, *dź*, jeżeli weźmiemy pod uwagę właściwy im stopień zwarcia jamy ustnej?

263. W jaki sposób powstają spółgłoski *ć*, *dź*? Czy są one zwarte, szczelinowe czy zwarto-szczelinowe?

264. Wymień kilka spółgłosek zwartych, zwarto-szczelinowych i szczelinowych.

265. Wymawiajcie ze mną spółgłoskę *m* i zwróćcie uwagę na sposób jej wytwarzania. Czy następuje przy

Położenie jamy ustnej przy *ch*.

Położenie jamy ustnej przy *b*.

Położenie jamy ustnej przy *m*.

Położenie języka przy *t*.

Położenie języka przy *t'*.

niej zwarcie? Czy spółgłoski zwarte, jak: *p, b, t, d, k, g*, możemy dowolnie przedłużać? Czy takie dowolne przedłużanie brzmienia jest możliwe przy *m*? Jaka jest różnica w sposobach wytwarzania spółgłosek *b* i *m*? Przyjrzyjcie się podanym niżej rysunkom.

Położenie języka przy *k*.

Położenie języka przy *k'*.

266. W jaki sposób wytwarzamy spółgłoski *d* i *n*? Jaka jest między niemi różnica?

267. Na czem polega różnica w sposobie wymawiania: *pasek* : *piasek*, *burka* : *biurka*, *mara* : *miara*, *wór* : *wiór*? Połóżcie palce na języku i wymawiajcie za mną kolejno: *pa* : *pia*, *pa* : *pia*; *bu* : *biu*, *bu* : *biu*; *ma* : *mia*, *ma* : *mia*; *wu* : *wiu*, *wu* : *wiu*. Jaka jest różnica w położeniu języka?

268. Przyjrzyjcie się podanym niżej rysunkom i powiedzcie, jaka jest różnica w położeniu języka przy wymawianiu spółgłosek *t* : *t'*, *k* : *k'*.

269. Jaka jest różnica między spółgłoską *d* a *d'*, *g* a *g'*?

270. Jakie jest podobieństwo między spółgłoskami *t* a *k*, *s* a *z*?

271. Jaka jest różnica między spółgłoskami: *p* : *t* : *k*, *t* : *d*, *t* : *s*, *k* : *ch*, *t* : *s* : *c*, *b* : *m*, *d* : *n*, *g* : *g'*?

V. Zgłoski i ich skład głoskowy.

272. Podane niżej wyrazy przeczytaj głośno i wyraźnie, dzieląc je na zgłoski (sylaby): *Adam* — *Oleś* — *echo* — *ucho* — *oko* — *nauka*.

273. Z ilu głosek składają się zgłoski: *a* —, *o* —, *e* —, *u* —?

274. Czy spółgłoski tworzą same przez się zgłoski?

275. Podane niżej wyrazy przepis, dzieląc na zgłoski:

Polak	Jan
Czech	Józef
Bułgar	Jerzy
Serb	Jędrzej.

VI. P r z y c i s k.

276. Podane niżej wyrazy przeczytaj głośno, rozkładając na zgłoski i zwróć uwagę, czy wszystkie zgłoski wymawiamy z jednakowym przyciskiem:

gród	nauka
ogród	matematyka
ogródek	arytmetyka
ogrodzenie	gramatyka.

Którą zgłoskę w wyrazie akcentujemy w języku polskim?

277. Przepisz i podkreśl zgłoski akcentowane:

Opowiem ci powieść sławną o tych czasach, co minęły, przeszły dawno. Opowiem ci różne rzeczy o tych polach, o tem niebie, o tych naszych żytnich kłosach, co tu rosną wedle ciebie.

Czy wszystkie wyrazy mają swój samodzielny akcent?

278. Wskaż wyrazy, nie mające samodzielnego akcentu:

Lzy mu kręcą się w oczach.—Zdjęła go niemoc wielka.—Nareszcie stanęliśmy u celu podróży.—Broniliście się dzielnie.—Ani jeden strzał nie byłby chybił.

279. Przepisz, podkreślając wyrazy, nie mające samodzielnego akcentu:

Po drodze stare stoją chałupy; nad niemi dymu ciągną się słupy. Przy jednej gruszka, lipa przy drugiej; i tak tam drzemią po drodze długiej. Po drodze wdali bieli się piasek; krzyż nade drogą i zaraz lassek. Pod lasem woda po łące płynie; z szumem na koła spada przy młynie. I dalej leci, snuje się, świeci—to blaskiem słońca, to gwiazdy blaskiem, światłem miesiąca i zorzy brzaskiem.